

Kandidátusi értekezés

**A KÉT VILÁGHÁBORU KÖZÖTTI LENGYEL ÉS MAGYAR
REGÉNY NÉHÁNY TIPOLOGIAI ÖSSZEFÜGGÉSE**

**/Analógiák és eltérések a
családtörténetében/**

Kiss Gy. Csaba

Budapest 1985

T a r t a l o m

	Old.
I. Kutatási célok és a műfaji változat kérdése	1
II. A családregeény előzményei és tipológiai rokonai a lengyel és a magyar irodalomban	34
III. Az "Éjjelek és nappalok" és a "Halálfiak"	
1./ A két regény helye nemzeti irodalmában	61
2./ Az elbeszélő néhány hasonló és eltérő vonása	68
3./ Párhuzamok és különbségek az idő- és térviszonyokban	87
4./ A jelentés legfontosabb értékei a két regényben	118
5./ Regényeink típusáról és irányzati jellegéről	148
6./ A "Halálfiak" és az "Éjjelek és nappalok" teremtett világának párhuzamai	159
IV. A műfaji változat utja Közép-Európa keleti felén /Kitekintés/	184
V. Jegyzetek	233

I. Kutatási célok és a műfaji változat kérdése

1. A tárgyválasztás problémaköréhez

A magyar irodalomtudományi gondolkodás modernkori kezdeteitől, a XIX. század huszas-harmincas éveitől foglalkozik a szomszédos népek és országok irodalmával. Az összehasonlító irodalomkutatás egyik hagyományos kérdése Magyarországon: hogy létezik-e az európai típusú irodalmak körén belül egy többé-kevésbé önálló sajátosságokkal rendelkező régió, amelyhez a magyar irodalom tartozik. Ennek a kérdésföltevésnek több mint fél évszázados a tudománytörténeti hagyománya. Eckhardt Sándor a Budapesten 1931-ben megtartott első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson "Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában" címmel tartott előadást, az 1934-ben Budapesten megindított Apollo című folyóirat programszerűen vállalta a szűkebb régió irodalomtörténeti kapcsolatainak föltárását. Értekezésünk kérdésföltevése ezzel a hagyománnyal áll kapcsolatban. A lengyel és a magyar irodalom egyik műfajának története számunkra elsősorban abból a szempontból érdekes, hogy a közös és eltérő sajátosságok megrajzolása alapján eljuthatunk-e olyan jellegzetességekig, amelyek a két nemzeti irodaloménál tágabb, az európai irodalmak együttesénél szűkebb érvényűek. Az 1962-es budapesti nemzetközi tanácskozás után újra megélénkült hazai komparatiztika egyik kiindulópontja, hogy az európai irodalmakon belüli régiók vagy zónák elkülönítése nem elsősorban az irodalmak nyelvének rokonsága alapján, hanem az irodalmak fejlődésének

szociológiai-történeti körülményei alapján történhet. A keletközép- vagy kelet-európai zóna térbeli elhatárolása mindmáig nem kevés problémát jelent. A történeti kutatás bizonyos eredményeinek analógiájára az irodalomtörténet-írás is az európaiktól elváló utakon járó kelet-európai fejlődést föltételezett. Egy másik fölfogás egy összetartozó kelet- és közép-európai régióból indul ki. A közös jellegzetességeket illetően azonban gyakran több a föltevés, a tág általánosítás, a kellően nem bizonyított állítás, mint a művek, műfajok vagy irányzatok összehasonlító elemzésével igazolt tipológiai rokonság. S ha a XIX. század bizonyos jelenségeiről készült is földolgozás a komparatiztika hasai műhelyeiben, a XX. század irodalma a regionális összehasonlító vizsgálat szempontjából a kevéssé ismert korszakok közé számít.

Kérdésünk tehát továbbra is kérdés, a feladat feladat. Megkockáztatjuk azt az állítást: hosszú időre van még ahhoz szükség, hogy pontosan lássuk annak az irodalmi régióknak a határait, amelyhez a magyar irodalom tartozik. Könnyen elképzelhető -- magunk részéről errfelé hajlunk --, hogy más-más jelenségek különböző régióhatárokat rajzolnak ki. Bizonyos paradigmák azonosak például a cseh, a magyar, a lengyel, a szlovák, a horvát és az orosz irodalomban is, mások tekintetében az előbbiekhöz képest külön utat jelent az orosz fejlődés. Indokoltnak érzünk némi pesszimizmust vagy legalábbis bizalmatlanságot az irodalmi régiókról született túlsóttan általánosító formu-

lakkal szemben. Nem beszélve arról a veszélyről, hogy a kelet-európai vagy keletközép-európai régióval foglalkozó kutatások lebecsülhetik vagy szem elől veszíthetik irodalmainknak gazdag kapcsolatait és tipológiai összefüggéseit a többi európai irodalommal. Annyit szeretnénk még itt megjegyezni, hogy számunkra mindenekelőtt Közép-Európa keleti felének XIX-XX. századi párhuzamos fejlődése nyilvánvaló. Ezért fejtegetéseinkben a továbbiakban a keletközép-európai jelzõt ebben az értelemben használjuk.

A regény történetét különösen alkalmasnak tartjuk a keletközép-európai térség irodalmainak párhuzamos vizsgálatához. Ez a műfaj a XX. századi lengyel és magyar irodalomban is magán viseli kialakulásának és fejlődésének körülményeit, éppen azt a tradíciót, amely viszonylagos különbséget jelentett az európai fejlődéshez képest, elsősorban a realizmus irányzatában. Vizsgálatunk körét egy regénytípusra szűkítettük, egy olyan műfaji változatot választottunk ki, amelynek vannak jelentős képviselői a két nemzeti irodalomban, amelynek útjában az egész műfaj fejlődése, dilemmái megragadhatók. A magyar -- és a német -- irodalomtörténeti hagyomány által családregénynek nevezett művek csoportját választottuk kutatásunk tárgyául. A pozitivisták korszak örökségeként használt terminus technicus egy műfaji változat elkülönítésére számunkra mindenekelőtt segédfogalom. Ezért beszélünk ugynevezett családregényről. Ez a korabeli irodalomtörténet-írásban alkalmazott megnevezés arra föltétlenül alkalmas, hogy a

két nemzeti irodalomban egyértelműen kijelölje azoknak a műveknek a csoportját, amelyeket szembesíteni kívánunk. A műfaji változattal a két nemzeti irodalomban egy-egy jelentős mű áll rokonságban: a lengyel irodalomban Maria Dąbrowska "Éjjelek és nappalok" /Noce i dnie/ című regénye, a magyar irodalomban pedig Babits Mihály "Halálfiái"-ja.

A családregegy történetileg meghatározott regénytípusa a század elején alakult ki az európai irodalmakban. Röviden a következő vonásokkal jellemezhető: létrejöttében fontos szerepet játszott a naturalizmus /a naturalista regény bizonyos szemléleti elemei: az átöröklés gondolata, a családi meghatározottság, a környezet szerepe stb./; írója arra törekedett, hogy a realista normának megfelelően mutassa be a társadalmat, annak egy metszetét. A regénytípus paradigmaticus érvényű alakzataiként a leggyakrabban az európai irodalom következő műveit szokták emlegetni: Thomas Mann - Buddenbrooks /1901/, Roger Martin Du Gard - Les Thibault /1922-1940/, John Galsworthy - The Forsyte Saga /1906-1929/, Makszim Gorkij - Gyelo Artemonovuh /1925/. Hogy mik a regénytípus sajátosságai, jellemző közös vonásai poétikai és szemléleti tekintetben, azt rendszerint ezeknek a műveknek az összehasonlító vizsgálatából szűrték le. Ennek a regényfajtának vannak rokonai a keletközép-európai nemzetek irodalmaiban is. A tipológiailag hasonló művek létrejöttében a következő tényezők játszottak fontos szerepet:

a nyugat-európai minta, a nemzeti irodalom hagyományai a regény műfajában, a polgárosodás sajátos útja az illető nemzetnél. Értekezésünk terjedelmi keretei, továbbá jártasságunk hiánya -- hiszen legalább még hét-nyolc nemzeti irodalomról van szó -- nem teszi lehetővé, hogy teljes áttekintést nyujtsunk, csak kitekintés formájában adunk körképet a többi keletközép-európai irodalom tipológiailag rokon jelenségeiről.

Az irodalomról való gondolkodás /itt most beleértjük a publicisztikát és az esszéírást is/ -- egyébként a keletközép-európai térség többi nemzetéhez hasonlóan -- hagyományosan, pontosabban a múlt század utolsó harmadától, a leggyakrabban a regény műfajának történetében véli megragadhatónak a nemzeti irodalom elmaradottságát az európai irodalomtól. Jellemző módon a közvélekedés szinte mindennütt a lírát, illetőleg a költészetet tartja az irodalom legjelentősebb értékeit létrehozó műnemének. Már-már mitikus jellegű közhelyek élnek hosszú ideje az irodalomtörténet-írásban és a kritikában is a lengyel és a magyar regény éretlenségéről, a fejlődés többszöri megszakítottaságáról, érvényes realista minták hiányáról, a műfaj megkérdettségéről. Ezekben a vélekedésekben rendszerint valóságos mozzanatok keverednek túlzásokkal, egyoldalú ítéletekkel. A XX. századi közvélekedésben is továbbélnek -- gyakorlatilag mindmáig -- az efféle nézetek, mintegy a nemzeti irodalom öntudatának sajátos közép-európai komplexusaként.

Az elmúlt két évtizedben jelentősen gazdagodtak ismereteink a magyar és az egyes keletközép-európai irodalmak kétoldali kapcsolatairól. Sorra napvilágot láttak tanulmánykötetek ezekről a kapcsolatokról: magyar-cseh-szlovák, magyar-délszláv, magyar-lengyel stb. Tegyük hozzá azonban, nem volt egyenletes a kutatás intenzitása és szélessége az egyes keletközép-európai irodalmak magyar kapcsolataival vonatkozásában. Jóval szélesebb körű volt az érdeklődés -- a nálunk amugyis számottevőbb hagyománnyal bíró -- szlovák, cseh, román vagy délszláv területen, mint magyar-lengyel összefüggésben. Néhány szórványos kísérlettől eltekintve szintétikus jellegűnek ceupán Bojtár Endrének a kelet-európai avantgardról készített munkáját tekinthetjük /A kelet-európai avantgarde költészete, 1977/.

Kiválasztott mintánk egy műfaji változat. Ennek a műfaji változatnak kíséreljük meg utját nyomon kíséreni két -- föltételezésünk szerint -- tipológiailag rokon fejlődésű nemzeti irodalomban, a lengyelben és a magyarban. Vizsgálatunkat egy meghatározott irodalmi korszakra korlátozzuk, a két világháború közötti időszakra, ami megközelítőleg azonos periódust jelent: 1918-tól 1944-, illetőleg 1945-ig. Az első kérdés: milyen poétikai sajátosságokkal jellemezhetőek a családragénynek tekinthető művek a lengyel és a magyar irodalomban /azaz tágabban: Közép-Európa keleti felén/? A korszakhatárok megfelelőnek látszanak, hiszen a nyugat-európai és orosz mintákkal tipológiailag rokon családragények megjelenése Len-

gyelországban és Magyarországon is a két világháború közötti időszakra esik.

Következő kérdésünk: milyen irányzathoz tartoznak a családtörténeti regények elemzett lengyel és magyar alakzatai? Mivel a lengyel és magyar regények szembesítése sok ponton érintkezik a lengyel és magyar polgári fejlődés, polgárosodás bonyolult kérdéskomplexumával, fültétlenül fontosnak tartjuk a regényekben ábrázolt világok tüzetes összevetését. Kutatásunk célja tehát több rétegű. Az egyes rétegek vizsgálatához különböző módszertani eljárásokra és megközelítésekre van szükség; ezek a rétegek mindazonáltal szoros kapcsolatban vannak egymással, csak akkor jutunk eredményhez, ha mindegyiket sorravesszük. Röviden összegezve a következő dimenziókról van szó: először a magyar és a lengyel irodalom egyik elbeszélő műfajának történetéről, másodsor a realista típusú próza jellegzetességeiről egy meghatározott műfaji változatban és egy adott irodalomtörténeti korszakban /a realizmus irányzatának XX. századi továbbéléséről, bizonyos értelemben megújulásáról/; harmadszor pedig a lengyel és a magyar regény szóbanforgó típusának összefüggéseiről, továbbá /a kitekintésben/ a műfaji változat keletközép-európai sajátosságainak fölvezetéséről.

Vizsgálatunk egyik előzetes föltevése, hogy az európai regény történetében létezik egy családtörténetnek nevezett alakzat. Az elbeszélő prózát a szövegek felépítése szerint vizsgáló szemlélet tipológiájában egyáltalán

nem számít relevánsnak, hogy az ábrázolt világ egy család világa a történelmi fejlődés egy meghatározott szakaszában.¹ Kétségtelen, hogy maga a családregény fogalma nem alkalmas arra, hogy a regény szervező elveit, fölépítését, az elbeszélő műfajok létmódját firtató megközelítésben egy típust jelöljön. Mi egy műfaj történeti változatának tekintjük, amelyet az elbeszélő próza bizonyos poétikai sajátosságai, a naturalizmus és a realizmus irányzatának bizonyos elemei és a benne megjelenített világ sajátosságai együtt jellemeznek. Felfogásunkban tehát a regényműfaj történetének egy meghatározott szakaszáról van szó, megközelítőleg századunk első három évtizedét tekinthetjük az un. családregény klasszikus idejének.

Szűkebb térségünkben, Közép-Európa keleti felén — mint ismeretes — a romantika hosszabb életű volt, mint Nyugaton. Itt, az orosz és német nyelvterület között a realista törekvések megkészve jelentek meg az epikában, sokkal jellemzőbb tendencia volt realista és romantikus vonások összefonódása, együttes jelentkezése, valamint jobban el volt terjedve az irodalom nevelő jellege, nemzeti feladatvállalása. A szláv irodalmak fejlődéséről állapította meg a horvát Aleksander Flaker egy nemzetközi kollektíva által készített német nyelvű kézikönyvben: "A szláv irodalmak, az orosz kivéve, a XIX. században ahhoz a fajta kelet-európai irodalomhoz tartoznak, amely alá van rendelve a nemzeti funkciónak".²

Bővebb indoklás nélkül úgy tartjuk, hogy ez a megjegyzés -- mutatis mutandis -- a magyar epika fejlődésére is érvényes. Ha lehetséges egy keletközép-európai régiót elkülöníteni az irodalmi folyamat mult századi fejlődését tekintve, akkor ez mindenekelőtt a műnemi-műfaji szerkezet, továbbá az irodalom és befogadóinak viszonya alapján történhet. A regény fejlődésében természetesen a mi térségünkben is meghatározó szerepe volt az olvasóközönség által támasztott váradalmaknak. A nyugat-európai és orosz realizmus kialakulásának és virágzásának idején Közép-Európa keleti felén a regényt olvasók jelentős része olyan középrétegekből került ki, amelyekben -- népenként persze más-más arányu összetételben -- nemesi, értelmiségi és polgári csoportok egyaránt jelen voltak. A nyugat-európai polgárság funkciójához hasonló szerepet játszó társadalmi rétegek és csoportok, a gyakran "középosztálynak" nevezett réteg kulturája különféle hagyományokat tartalmazott, nemegyszer szervesetlen és ellentmondásos volt.

Elemzésünket három részben kívánjuk elvégezni: először a családregevénynek nevezett műfaji változat /az epika műfaji szerkezetében elfoglalt helye, gyakorisága a nemzeti irodalomban, poétikai és szemléleti jellemzői/ szembesítésére kerül sor. Ezután a műfaji változat esztétikailag és a nemzeti irodalomban betöltött funkciója szerint két legjelentősebb mintáját, Maria Dąbrowska Noce i dnie /"Éjjelek és nappalok"/, illetőleg Babits

Mihály "Halálfiái" című regényét fogjuk összevetni egymással. A családregegy műfaji változatának lengyel és magyar rokonait, illetőleg a két esztétikailag legjelentősebb mű szembeállításának tanulságait levonva fogjuk megállapítani a műfaji változat hasonló és eltérő vonásait, továbbá az európai fejlődéssel egyező és az attól különböző jellegzetességeket. A keletközép-európai régió családregegyeit és a vele rokon alakzatokat külön fejezetben, az említett kitekintésben szeretnénk bemutatni.

A családregegy elnevezés érthetően háttérbe szorult az utóbbi évtizedek regényműfajt kutató vizsgálatában. Miután megváltoztak a kutatás kérdésfeltevései, magától értetődően más helyet kapott a téma- és motivumtörténeti szempont. A regényműfajnak az a felosztása, amely a művekben ábrázolt világ jellegzetességeiből indul ki, másodlagosnak számít. Az általunk vizsgált irodalomtörténeti korszakban viszont — a két világháború között — meglehetősen sokat foglalkoztak az ún. családregegy problematikájával. A lengyel és magyar regények szembe-
sítő elemzése során azokat a műfaj-történeti tanulmányokat tudtuk a leginkább fölhasználni, amelyek a legutóbbi évtizedekben jelentek meg. Közéjük tartozik a cseh Karel Krejčí tanulmánya a műfaji változat lengyel és cseh történetéről, a lengyel Anna Frydrychs összegező dolgozata a regényfolyam /roman-fleuve/ jelenségéről, Gorilovics Tivadar monográfiája és H. Szász Anna Mária kandidátusi disszertációja, majd könyv alakban is megje-

lent értekezése.³

Az európai irodalom klasszikus családregegyeihez az irodalomtörténeti kutatás már régebben is hozzákapcsolt olyan műveket, amelyek az egyik vagy másik keletközép-európai irodalomban születtek. A "világirodalmi" mintákhoz rendeltek hozzá egy-egy művet az illető nemzeti irodalomból. Így említi például Hankiss János a tipológiai sor magyar tagjaként Tormay Cecile-nek A régi ház című regényét, a lengyel Anna Frydrychs honfitársának, Maria Dąbrowskának "Éjjelek és nappalok" című regényét, a horvát Ivo Vidan Miroslav Krleža Glembay-ciklusát.⁴ H. Szász Anna Mária részletesen elemzi a családregegy magyar és osztrák tipológiai rokonait /többek között Babits "Halálfiái" és Tormay Cecile "A régi Ház" című regényét, Joseph Roth Radetzky indulóját/, de csak mellékesen említi Krležának Glembay család című drámatrilógiáját és novellafüzérét; ki is mondja, hogy nem kíván vállalkozni a többi keletközép-európai irodalom vizsgálatára. Roger Martin du Gard-ról írt monográfiájában Mihályi Gábor jelzi a keletközép-európai összehasonlítás szükségességét: "A feudális maradványokkal terhes kelet-közép-európai fejlődés némileg eltérő családregegy-modelljeit ismerhetjük meg a lengyel Maria Dąbrowska, a jugoszláv Miroslav Krleža és a magyar Babits Mihály regényeiben, az Éjjelek és nappalokban, a Glembayokban és a Halálfiaiban..."⁵

A regényműfaj lengyel és magyar párhuzamos történetével kapcsolatos kutatások száma viszonylag csekély. Első-

sorban Sziklay László tanulmányát említhetjük -- mint kivételes példát --, melyben a lengyel Sienkiewicz, a cseh Jirásek és Gárdonyi történelmi regényeinek párhuzamait vizsgálja, továbbá a lengyel Andrzej Sieroszewski dolgozatát a lengyel és magyar romantikus történelmi regény hasonlóságairól és eltéréseiről.⁶

A huszadik század lengyel és magyar irodalmának összehasonlító vizsgálatában meglehetősen kevés előzményt említhetünk fől. 1969-ben látott napvilágot közös, lengyel-magyar kiadói vállalkozásban egy kapcsolattörténeti tanulmánykötet /Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből/. A XX. századi részének bevezetőjében olvashatjuk: "Az újabb szakbibliográfiák meglehetősen szegényes képet adnak a XX. századi lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának helyzetéről".⁷

Lassan másfél évtizeddel később tulajdonképpen a helyzet alig változott. Nagybbszabásu teljesítmény az azóta elmúlt időszakban csak Bojtár Endre említett szintetikus feldolgozása a kelet-európai avantgarde-ről és tanulmánya a szláv strukturalizmusról.

A két világháború közötti kor magyar-lengyel irodalmi kapcsolatainak és párhuzamainak kutatásában is jellemzők a korábbi korok kétoldali összehasonlító vizsgálatában kimutatható tendenciák: a személyes kapcsolatok, érintkezések kutatása, a közvetítő intézmények bemutatása, egyes művek, életművek "fortune littéraire"-jének bemutatása a másik irodalomban, az irodalom alapján re-

konstruálható nemzetkép vizsgálata. Csak elvétve találkozhatunk a modern komparatiztika egyik jelentős eredményeként főlmutató ágával, a tipológiai összevetésekkel.

Az 1918 és 1939 közötti időszak analógiáival foglalkozott Kovács Endre előadásában a Maria Dabrowska írói jubileuma alkalmából rendezett konferencián.⁸ Elsősorban a társadalomfejlődés kérdéseire, a hasonló dilemmákra adott irodalomban megjelenő válaszokat kereste, az "Éjjelek és nappalok" lengyel társadalomképét szembesítette a kortárs magyar írók /mindenekelőtt Móricz/ műveiben ábrázolt magyar valósággal. Az irodalmi szöveget elsősorban a társadalomról referáló tények halmozaként veszi figyelembe a tanulmány szerzője, valójában tehát az összehasonlító történeti szociológiához kapunk adalékokat.

2. A családregegy műfaji változatáról

Nem kerülhetjük ki a műfaji változat meghatározásának, jellemzésének kérdéskörét. Még akkor sem, ha a családregegy fogalma számunkra csupán segédfogalom. Nem kívánunk végleges és kimerítő választ adni az ún. családregegy mibenlétére; nem vállalkozhatunk arra, hogy a műfaji változatról, a regény műfaján belül elfoglalt helyéről teljes képet adjunk. Azokat a koordinátákat szeretnénk csupán bemutatni, amelyek között kutatásunk mozogni kíván. Gondolatmenetünk elejére a terminológiai nehézségek, a szemantikai tisztázatlanság jelzése kívánkozik. Joggal állapítja meg monográfiájában H. Szász Anna Mária:

"A 'családregény' szakkifejezést nemcsak irodalomtudományunk használja, hanem szélesebb körben is alkalmazzák -- de szinte mindig ellentmondásosan vagy egyoldaluan".⁹ A nemzeti hagyomány különbözősége és az egyértelműség hiánya mellett hangsúlyoznunk kell, hogy a családregény terminus a regény műfajának ahhoz az osztályozásához kapcsolódik, amely mindenekelőtt a tematika és az ábrázolt közeg alapján különíti el alfajokat. Ez a kritérium pedig nemegyszer másodlagosnak tekinti a regények szerkezeti sajátosságait, nyelvezetének és világképének jellemzőit. Gorilovics Tivadar, illetőleg H. Szász Anna Mária is kétféle terminust használ: "modern polgári családregény" /Gorilovics/, azaz "20. századi családtörténeti regény" /H. Szász/. Mindkét megnevezés a tulajdonoson sokértelmű és meghatározatlan "családregény" terminust próbálja pontosabban körülhatárolni, a műfaji változatot történelmi kategóriának /"modern", illetőleg "20. századi"/ tekinti. Gorilovics Tivadar az európai irodalom paradigmátikus érvényű műveiből kiindulva beszél "polgári" családregényről, H. Szász Anna Mária pedig arra helyezi a hangsúlyt, hogy egy család több egymásutáni nemzedékének "történetéről" van szó.

A regény műfajának egyik hagyományos felosztási elve a tematikai, az irodalmi köztudatban /s a legtöbb nemzeti hagyományban/ rögződött elég hosszú időre a társadalmi és a rétegregény típusa. Ehhez a felosztáshoz kapcsolódott további alcsoportként a családregény és a

nemzedékregény kategóriája. A magyar irodalomtudományban azonban rendszerint egymással megegyező értelemben használják a családregegy, illetőleg a nemzedékregény terminust. Amint arra munkájában utal H. Szász Anna Mária,¹⁰ a családregegy kifejezés magyarul a német Familienroman tükörfordítása, s tulajdonképpen két különböző regénytípust jelöl: az egyik egy család két nemzedékének bemutatását, a másik több egymás után következő nemzedéket ábrázol, egy hosszabb időbeli periódust. Az a regénytípus, amelyet a hazai hagyomány családregegynek nevez, németül inkább a "Generationenroman" /generációs regény/ kifejezésnek felel meg, illetőleg a két világháború közötti német irodalomtudományban megszokott "Stammbaumroman" terminusnak.¹¹ És ezzel már az egyes nemzeti irodalomtörténet-írások által szentesített elnevezések bonyolult sokféleségéhez érkeztünk.

A rendkívül tarka egyvelegben a regény műfaját felosztó szempontok, a besorolás kritériumainak a szétválasztása segíthet eligazodni. Ezért a következőkben egy tipológiai sémát javasolunk, sorban végigkísérve az egyes kiinduló szempontokat. Sémánk -- mely óhatatlanul egyszerűsítő -- négy dimenziót vesz föl: a kis és nagy epikai formákat elkülönítő szempontot, a történeti és társadalmi regény szembeállításának kritériumát, az egyéb epikai műfajokkal /elsősorban eposz, saga/ történő magyarázatot és végül az ábrázolt jelenségek /család, leszármazás/ szempontját. Az egyes elhatárolások és meg-

nevezések természetesen gyakran használnak több kritériumot, összekapcsolva más és más dimenzióból származó ismerveket.

A kis és nagy epikai formák elkülönítésére emlékeztetően határolnak el több nemzeti irodalomban regényciklusokat, amin általában több, egymással tartalmilag /cselekmény, szereplők/ összefüggő regényből álló sorozatot értenek. Az említett francia roman-fleuve némiképp rokon ezzel az elhatárolással, többkötetes regényt jelent, egymáshoz kapcsolódó regények sorozatát, a folyam, folyó szó metaforikus értelemben utal még az idő kezelésének sajátosságára, bizonyos széles sodrású hömpölygésére, föltartóztathatatlan mozgására. Ebben a megközelítésben a nagy terjedelmű regénysorozatok egyik speciális fajtája az, amelyekben egy család, nemzetség krónikájáról van szó.

A második típusú meghatározás az epikai műfajok történetének egy állomásához köti az új, XX. századi műfaji változat fogalmát. Az egyik elnevezés az óizlandi sagákkal, a másik az eposzokkal hozza összefüggésbe a regénynek ezt a változatát. Az angol saga novel /regénysaga/ terminus föltehetően John Galsworthy Forsythe Saga-jának címéből származik. A regényeposz elnevezés abból a hasonló funkcióból indul ki, amelyet -- mutatis mutandis -- az epikai műfajok között az ókorban az eposz, a XIX-XX. században a regény tölt be. A szovjet irodalomtudományban a roman-épozej¹² a monumentális realizmusnak nevezett irányzat jellemző műfaja széles társadalmi tablót

nyújtó regény, amely nagy történelmi sorsfordulót mutat be, s amelyben kollektív és egyéni sors ábrázolása egyensúlyba kerül. Ez a felfogás a regény műfajának XX. századi fejlődésének irányát és célját vélte megtalálni ebben a műfaji változatban. Jellemző példájaként szokták említeni az orosz irodalomból Alekszej Tolsztoj Golgotáját és Solohov Csendes Donját éppugy mint Romain Rolland vagy Thomas Mann egyes műveit. A műfajtörténeti analógián alapuló megközelítés óhatatlanul a kikristályosodott irodalmi szokásrendszer elemeit keresi későbbi, más irányzati és szemléleti körülmények között született művekben, csak a műfaji változatra jellemző vonásoknak egy részét veszi számításba.

A társadalmi és történelmi regény szembenállásának a tengelyén /a regényműfaj egyik ismeretes osztályozása/ a családregegy műfaji változatát a történelmi regények csoportjába szokták sorolni, hiszen az elbeszélő jelen idejéhez képest elmúlt időről tudósít, a közelmúlt történelméről. Ez a felosztás ugyan egyszerűsítő, mivel lényegében csak az ábrázolt világ sajátosságait tartja csak szem előtt, a történetiséget azonban mindenképpen műfaji változatunk jellegzetes vonásának kell tartanunk. Egyet értünk Gorilovics Tivadar megállapításával: "... a családregegy lényegéből fakadóan történeti beállítottságu, történelmi szemlélet híján létre sem jöhet".¹³ Hankiss János a történelmi regényről írott tanulmányában¹⁴ egyenesen e műfaji változat egyik alapvető fajtájaként

tartja számon az egy nemzetség vagy család több nemzedékét bemutató regényeket: "Vannak olyan történelmi regények, amelyeknek a centrumát nem annyira egy korszak, mint inkább egymás után következő korszakok sora képezi, mely sorozat egyes darabjait ugyanahhoz a családhoz, fajtához tartozó nemzedékek kapcsolnak össze", dolgozatában családtörténeti regényről /roman de famille historique/ beszél. Ivo Vidan horvát irodalomtörténész is hangsúlyozza a történeti vonatkozás jelentőségét: "A származási regényciklus /genealógi ciklus/ mint elképzelés természete szerint történeti, bár az a történet, amelyet bemutat, belső történet, magáé a családé".¹⁵

A leggyakrabban az ábrázolt társadalmi csoport alapján szokták elkülöníteni azokat a regényeket, amelyek egy család vagy nemzetség több generációjának a történetét mutatják be. Innen származik a családregény megnevezés, amely nálunk a legjobban el van terjedve. Ebből a szemléletből eredeztethető a német Generationenroman és Stammbaumroman /szó szerint: családfa regény/ terminus. Ehhez a megnevezéshez nagy mértékben hasonló az angol genealogical novel /kb. származási regény/ terminus. A lengyel powieść rodzinna /családregény/ vagy powieść rodowa /nemzetségregény/ ennél ritkábban használt elnevezés, inkább a francia hagyománynak megfelelően a roman-fleuve fogalmával élnek. E felfogásban a regénytípus egyik alfajának számít a családi krónika. A család fogalmából kiindulva alakítja ki monográfiájában H. Szász

Anna Mária a szélesebb értelemben vett családregegy egyes alfajait: "nemzedékregegy" /a történet középpontjában szülők és gyermekek viszonya áll/, szűkebb értelemben vett "családregegy" /a közeli rokonok összességéről szóló regény/ és a "családtörténeti regény" /egy család kettőnél több nemzedékéről szól/.¹⁶ Ezt az utolsó típust tartja az angol genealogical novel és saga, továbbá a német Stammbaumroman megfelelőjének. Részletesebben a német Familienroman és Stammbaumroman fogalmának néhány jellemző körvonalazását, illetőleg a francia /és az ezt követő lengyel és cseh/ roman-fleuve terminus sajátosságait mutatjuk be, Közép-Európa keleti felén ugyanis az un. családregegy műfaji változatának kialakulására és a róla való irodalomtörténeti gondolkodásra mindenképp előtérbe kerül a német és a francia irodalom, kritika és szaktudomány volt hatással. A gazdag német nyelvű szakirodalomból csak néhány kézikönyv jellemző meghatározását idézzük. Két irányu elhatárolásra érdemes fölhívni a figyelmet. Egyrészt az említett Familienroman-Generationenroman /vagy Stammbaumroman/ különbségre, másrészt arra, hogy a műfaji változatot vagy az európai regény, azaz epikus próza egész történetében elő-előbukkanó regénytípusnak vagy egy meghatározott irodalomtörténeti korszak termékének tekintik. Fő címszóként leggyakrabban a Familienroman terminus szerepel. Tág értelemben ide sorolnak minden olyan regényt, melynek tematikai centrumában a család, nemzedékek kapcsolata, több generáció története

található. 1956-os világirodalmi kislexikonában például Hermann Pongs elkülöníti a szélesebb értelemben vett családregényt a családfa- vagy nemzetségregénytől /Stamm- baum- oder Geschlechterroman/, melynek megjelenését Zola regényciklusához kapcsolja, és a dekadencia mozzanatát /Verfall/ alapvető jelentőségűnek tartja, tipikus példája a Buddenbrook család és a Foreyte Saga.¹⁷

A hazai Világirodalmi Lexikon címszava mind logikájával, mind idézett példáival a német kézikönyvek családregény címszavával mutat rokonságot.¹⁸ A magyar családregény elnevezés mindkét jelentését tárgyalja kézikönyvünk, elkülöníti tehát a Familienroman jelenségét a Generationenroman-étól. Pontos poétikai és szemléleti jellemzőket említ a műfaji változatot bemutatván: utal arra, hogy az egymás után következő nemzedékek bemutatása hosszabb történeti-társadalmi folyamatok érzékeltetését vonja maga után, hogy a családregény megszületése a polgárság létrejöttével hozható összefüggésbe, hogy a regénytípus világgépében meghatározó jelentősége van a naturalizmus felfogásának a biológiai öröklődésről.

A másik gazdag tradíció a francia roman-fleuve elnevezés nyomán alakult ki. E hagyomány értelmében így nevezik a többkötetes XX. századi monumentális regényeket, amelyek panorámaszerű képet nyújtanak egy társadalom jellemző rétegéről, egy egész történelmi korszakról.¹⁹ A következő regényeket szokták említeni a tipikus példák között: Romain Rolland - Jean Christophe; Marcel Proust

- A la recherche du temps perdu; Roger Martin Du Gard - Les Thibault. Tehát különböző irányzathoz tartozó, eltérő poétikájú műveket. A közös nevezője ezeknek a regényeknek a hosszú terjedelem, az ábrázolt idő viszonylagos hosszúsága, a széles epikai freskó, az elbeszélés kiegyensúlyozott menete.

A lengyel és a cseh irodalomtudományban közkeletű a francia roman-fleuve terminus tükörfordítása: a powieści-rzeka, illetőleg a román-rzeka kifejezés. A lengyel kézikönyvekben meghonosodott az eredeti francia kifejezés is. E műfaji változat egyik alfajának tartják a családi krónikát, az egy nemzetségről, több nemzedék sorsáról tudósító regénytípust. Stanisław Sierotwiński irodalmi szak-kifejezéseket bemutató kislexikonában így tárgyalja a roman-fleuve címszavát: "A francia nyelvből származó megnevezés olyan többkötetes regényciklust jelent, amely egy család több nemzedékét mutatja be".²⁰ A többször kiadott irodalomelméleti kézikönyv önálló műfaji változatnak tekinti ezt a regénytípust: "A huszadik századi irodalomban jelent meg az a széles panorámájú, igen jellegzetes regényfajta, amely egy család történetét mutatja be több nemzedéken keresztül. Ezt a regénytípust, mely rendszerint több kötetből áll, gyakran nevezik roman-fleuve-nek. E változat példáinak tekinthetjük: Martin Du Gard Thibault családját, Dąbrowska Éjjelek és nappalok-ját, Galsworthy Forayte Sagáját, De la Roche Whiteoak családját vagy Duhamel a Pasquier nemzetség krónikája ci-

mű regényét.²¹ Anna Frydrychs lengyel irodalomtörténész említett összefoglaló tanulmányában e megkülönböztetés mellett maradt. Az ő fölfogásában is a roman-fleuve a műfaji változat, melynek egyik alfaja az un. családregegy: "Ezekre az elemzésekre támaszkodván, mégis úgy véljük, hogy azon művek csoportja, melyeket ideiglenesen 'családi krónikaként' /chronique de famille/ határoztunk meg, a cselekmény kezelésének egyéni módját és művészi formájuk kialakítását tekintve nem különböznek a többtől olyan mértékben, hogy kizárjuk annak a lehetőségét, hogy ugyanabba a műfaji változatba soroljuk be mindannyit".²²

A családregegy előzményei között az epika számos műfaji változatát, strukturális elemét vehetjük számba. A Biblia nemzeti táblázataitól kezdve az óizlandi sagákon keresztül a XIX. század realista regényalakzataiig. A nemzetség, a család származása a történetmondásnak mindig jelentős témái közé tartozott. A különféle epikai műfajokban elmondott történetnek tér- és időviszonyai gyakran vannak szoros kapcsolatban a családnak nevezett és a történelem folyamán korántsem változatlan társadalmi kis-csoporttal. Ezeknek a kapcsolatoknak a jellege azonban jelentős mértékben különbözhet egymástól, részint az epikai alakítás törvényszerűségei, változó sajátosságai, részint a család szintén módosuló formái következtében. Kétségtelenül fontos a leszármazás mozzanata, amire műfaji változatunk egyik elterjedt angol megnevezése, a genealogical novel jól utal. Kézenfekvő a genetikai kap-

csolat a középkori európai irodalom egyedülállóan érdekes prózai műfajával, az izlandi sagákkal. A szájhagyományból származó történetek /legalábbis a sagák egyik típusa az un. nemzetségi sagák/ részletesen közlik a hősök származására, fölmenőire vonatkozó adatokat. Az írói világkép sem közömbös, hogy a saga elbeszélője történelmi eseményekről tudósít, konkrétan megjelölt időben és térben mozog, és történetét "objektívan", vagyis nem az egyik vagy másik szereplő szemszögéből mondja el. Ezt a műfajt -- a középkorban egyedülállóan szinte -- a későbbi realizmusra hasonlító valóságfelfogás jellemezte. Maga a "saga" kifejezés eredetileg kb. annyit jelentett, hogy tudósítás, közlés vagy történet a legtágabb értelemben.

Epika és család összefüggéseiről szólva nem feledkezhetünk meg a család intézményének állandó és változó sajátosságainak együtteséről sem. A szociológia a családot a társadalom legjelentősebb elsődleges csoportjának tartja, a történelem folyamán azonban a családnak különböző volt a helye a társadalmi munkamegosztásban, ebből következően más volt szerkezete, jellege és funkciója, könnyű belátni, mekkora a különbség például a nemzetségi társadalom családja és a polgári társadalomé között. Minden különbség ellenére azonban a család két alapvető funkciója megmarad az egymástól eltérő történelmi korszakokban: csoportonként biztosítja a társadalom biológiai folyamatosságát, illetőleg körében zajlik le a szé-

leesebb közösségek /például nemzet/ kulturális örökségének az átadása. A család "elbeszélhetősége" szempontjából nem közömbös, hogy milyen szerepe van a származásnak a szóbanforgó család világában; a földdel kapcsolatban lévő társadalmi rétegeknek például sokkal fontosabb volt az eredet kérdése, mint a térben sokat mozgó kereskedő-polgári és városi csoportoknak. Életforma, mentalitás is nagy mértékben különbözött a különböző korok és különböző rétegek családjai között. Éppen a mentalitás hétköznapi formáinak bemutatására volt igen alkalmas az epikai műfajokban a család "tere". Szokásokat, magatartás- és viselkedésmintákat lehetett érzékeltetni ebben a térben, egyén és közvetlen közösségének viszonyát, a társadalom kis minta csoportjának működését. Így természetesnek tekinthető, hogy a polgári fejlődéssel szorosan összefüggő regényműfaj történetének nem egy szakaszában lesz a család közege fontos tematikai tényező.

A XII. század elején megszülető családregegy egyik jellemző sajátossága a leszármazás mozzanata, valamint a családi tér és családi idő, továbbá a realizmusra emlékeztető valóságfelfogás és a társadalomról festett panorámikus kép, a sok szereplő, a több szálon futó cselekmény. Ebben az értelemben nem tagadható a XII. század családregegyei és a klasszikus realizmus regényei között a kapcsolat. Különösen azok a realista poétikájú művek kínáltak mintát, amelyekben a családi tér és a leszármazás elve fontos szerepet kap. Mint például az un. nemzedékre-

gények, melyeknek klasszikus példája Turgenyev "Apák és fiuk"-ja /1861/.

A naturalizmus irányzatában nem véletlenül fordult az írók figyelme a család mint társadalmi csoport felé. Ebben az irányzatban ugyanis az öröklődés jelentősége és a környezeti meghatározottság elve a világtkép középponti magjában foglal helyet, s ennek a ténynek nem elhanyagolhatók a következményei a regények poétikájában sem. A valóság megközelítéséhez ugyanis az irányzat szemlélete szerint minél több tény összegyűjtésén és leírásán keresztül juthat el az író, s nincs joga a tények és dokumentumok halmazából egyeseket önkényesen kiemelni, másokat elhallgatni. A regény ebben a felfogásban a társadalomban lejátszódó folyamatok megragadásának szinte tudományos eszköze. A család mint olyan csoport, amelynek összetartozását elsősorban a közös ősöktől való származás biztosítja, kiváltképpen alkalmasnak látszott a kortársak körében divatos örökléstan eredményeit érzékeltetni, valamint a környezet hatását bemutatni az egyéni sorsokra. A családregegy műfaji változatával foglalkozó tanulmányok egytől-egyig utalnak arra, hogy milyen meghatározó hatással volt a századelő regénytipusának kialakulására Zola nagyszabású vállalkozása, a Rougon-Macquart nemzetségről szóló huszkötetes regénysorozat. A naturalizmus szemléleti és poétikai sajátosságai részint ösztönzést jelentettek egy új regénytipus létrehozására, részint ennek a konvenciónak a meghaladására biztattak.

Igy érkezünk el műfaji változatunk közvetlen forrásvi-
dékéhez. Időben kb. a huszadik század elejéig. Ekkor lesz-
nek újból kérdésesek a valóságfelfogás, az epikai közlés
megszokásai; megint -- mint az irodalom történetében
annyiszor -- fölvetődik az új utak keresésének problé-
mája, hogy mit lehet érvényesnek tekinteni a történetmon-
dás korábbi formáiból, miképpen beszélhető el egy törté-
net. Ott van egyrészt az a figyelemreméltó örökség, amit
a XIX. század hozott létre a regény műfajában, a klasszi-
kus realizmus nagy teljesítményei, a valóság megközelíté-
sére feltárására alkalmasnak látszó korszerű tudományos
módszerek. De ott vannak a folytathatóság termékeny két-
ségei is, a mechanisztikus-determinisztikus világkép csőd-
je, a megismerés optimizmusának megrendülése, a stabilnak
és áttekinthetőnek hitt világ megannyi válsága.

Végig műfaji változatról beszélünk, egészen röviden
arra is szükséges kitérnünk, milyen értelemben használ-
juk ezt a fogalmat. Feltételezésünk szerint tulzás mind
a szélsőségesen nominalista álláspont, amely minden mű
egyszeriségéből indul ki, mint a szélsőségesen realista
megközelítés, amely a klasszicizmus merev normativitásá-
hoz hasonlóan jól elkülöníthető skatulyáknak véli az e-
gyes műfajokat. A műfaj kategóriáját dinamikusnak és vál-
tozónak véljük, jellemző sajátosságait nem tartjuk egy-
szermindenkorra meglévőnek. Inkább egy olyan szabály-
rendszernek, amelyik fejlődik-módosul, s a konkrét mű-
veknek csak az előírások egy részét kell betartaniuk, a-

zokat is mindig sajátos kombinációban. Az egyes művet a benne megvalósult irodalmi normák hozzá nevezőre más művekkel /amelyekben szintén ugyanazok a normák valósultak meg/, de a figyelembe vett normák együttesének más és más az elrendezése. Abból indultunk ki, hogy az irodalmi irányzatok többsége sajátosan jellemző szabályrendszerrel bír a regény műfaját tekintve, az irányzatok esztétikai alapelveiből a történet elbeszélésének bizonyos módja következik, a valóságfelfogás, az elbeszélés, a tér- és időviszonyok meghatározott lehetőségei. A műfajok kategóriáján belül az egyik legfontosabb osztályozási kritérium felfogásunkban éppen az irányzat. A modern regény mintegy kétszáz esztendő európai történetében igen nagy számú műfaji változat született. A változatokra vagy regénytípusokra való felosztás különféle kritériumok alapján történik, ezért az osztályozást nem lehet zártnak és véglegesnek tekinteni. Igen fontos szempont, hogy egy-egy műfaji változatot miképpen határozták meg a kortársak, milyen formában volt jelen az irodalmi köztudatban. A műfaji változatról született nézetek természetesen mindig egy adott irodalomtörténeti korszak termékei, magukon hordják a szóbanforgó korszak szemléletének jegyeit. Így az általunk vizsgált regénytípus megnevezése mindenképp a regény alfajainak motívumok, tematika szerinti felosztásához kapcsolódik. Ez a szemlélet nemegyszer kontinuuusnak tekinti ezt a regénytípust szinte végig az európai regény történelmében,

függetlenül a regények irányzati-poétikai jellegétől. Mi ezzel szemben úgy véljük, hogy műfaji változatunk egyik alapvető kritériuma épp irányzati hovatartozásában ragadható meg. Tehát a korábbi korszakokban született, családregeényeknek nevezett alakzatokat nem vesszük föl az un. családregeény kategóriájába. A poétikai-strukturális jellemzők nem rendelhetők alá nézetünk szerint a motivumának vagy a családi tematikának. A családi téma korábbi realizálásai, ábrázolási mintái persze hatottak azokra a műalkotásokra, amelyeket a családregeény változatához sorolunk. Regénytípusunk klasszikus alakzatainak számos szemléleti és poétikai eleme tovább él más irányzatokhoz tartozó regényekben. H. Szász Anna Mária elkülöníti a regénytípus klasszikus változatát az új regénypoétikák jegyében születő későbbi családregeényektől: "Elbeszéléstechnikai vonatkozásban mindenekelőtt megkülönböztetést kell tennünk a hagyományos és a 20. század közepe táján újjáformált modern családtörténeti regény között".²³ Magunk részéről a poétikai különbséget jelentősebb tényezőnek tartjuk a család motivumánál, néhány mégoly jellemző ábrázolási mintánál. Ezért nem tekintjük ugyanazon regénytípus későbbi változatának a klasszikus családregeényekkel kisebb vagy nagyobb mértékben genetikai kapcsolatban lévő, de más poétikával bíró műveket. Hogy példáinkkal a magyar irodalom körében maradjunk: nézetünk szerint sem Fejes Endre "Rozedatemető" /1961/, sem Nádas Péter "Egy családregeény vége" /1977/

cimű regénye nem sorolható a műfaji változat körébe.

Regénytípusunk tulajdonképpen a naturalista determinizmusra adott egyik lehetséges válasz. Az öröklődés elvét, a több egymást követő nemzedék történetét formálják át az írók a klasszikus realizmus elbeszélő elveinek megfelelően. Az egyik legfontosabb meghatározó jegy tehát: műfaji változatunk a naturalizmus utáni, azt követő regénytípus. "A szóbanforgó műfaji konvenció az un. leszármazási ciklus strukturája, amit megtalálunk az európai kultúrkör mindegyik irodalmában, általában az előbb vagy utóbb bekövetkező posztnaturalista szakaszban" -- állapítja meg egyik tanulmányában Ivo Vidan.²⁴ Regényeinket a valóság elbeszélhetőségébe vetett hit jellemzi, valóságfelfogásuk a klasszikus realizmusra emlékeztet. A lengyel irodalmi szakkifejezések lexikona így fogalmaz: "A roman-fleuve, kiváltképpen második változatában vagyis az un. családregegyekben a realista hagyománnyal áll szoros kapcsolatban".²⁵

Műfaji változatunkat azoknak a törekvéseknek a köréhez kell sorolnunk, amelyek a két világháború közötti korszakban a realista poétika újjáélesztésével próbálkoztak. Ez az irányzat időben kortársa az avantgard áramlatoknak, az elbeszélő közlés megszokott formáit gyökeresen átalakító kísérleteknek. Jellemzőnek körülhatárolásában, poétikájának leírásában egyelőre meglehetősen sok a bizonytalanság. Már maga az elnevezése sem egyértelmű; vannak akik egyszerűen a XIX. századi folytatásának tart-

ják, mások ujrealizmusnak, posztrealizmusnak, új klasszicizmusnak stb. nevezik.

A családregegy különbözik tehát bizonyos tekintetben mind a naturalizmustól /mint annak meghaladása/, mind a XX. századi "regényforradalom" törekvéseitől. A kísérletező újításokhoz /az epikai közlésmód elsősorban Proust, Joyce, illetőleg Kafka nevével jellemzett átformálásához/ képest a családregegy korábbi, a XIX. században kialakult konvenciókhoz nyúl vissza. Jól érzékeltte ezt a kortárs Szerb Antal, aki "Új klasszicizmus?" című 1938-as írásában vetette papírra: "Martin Du Gard főműve, mint hajdan a Buddenbrooks vagy a Forayte-Saga, egy nagypolgári család széles epikáju tablója, rengeteg szereplővel, egyenletes, szenttelen előadással -- minden tekintetben teljes visszakanyarodás a regényírás régebbi módszerei felé".²⁶

Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül regénytípusunk olyan sajátosságait sem, amelyek eltérést jelentenek a klasszikus realista mintáktól. Ezek közé a sajátosságok közé tartozik: a naturalizmus epikai konvenciójának felhasználása, a századforuló filozófiai és pszichológiai eredményeinek hasznosítása /Nietzschtől kezdve Bergsonon keresztül Freudig/, a fin de siècle hanyatlás- és pusztuláshangulata; a társadalmi totalitás extenzív bemutatásának szándéka helyett inkább az intenzív totalitás célkitűzését tartották ekkor már szem előtt az írók, megelégedtek egy réteg vagy osztály képviselőjében egy család bemutatásával. Némiképp korlátozódott az elbeszélő

mindenhatósága, megjelentek a stílus rétegében a szecesszió és a modernizmus jegyei.

Hogyan jellemezhetjük röviden az un. családrégény poétikai és szemléleti sajátosságait? Rövid áttekintésünkben mindenekelőtt Anna Frydrychs lengyel irodalomtörténész kutatásának eredményeire támaszkodunk. A családrégényekben egy család több nemzedékének a története adja a mű szerkezetének a tengelyét. A család rendszerint egy társadalmi osztály vagy réteg jellegzetes képviselője, történetében, az egymás után következő nemzedékek sorában az illető társadalom történetének szakaszait kísérelhetjük figyelemmel. Általában olyan családokról van szó, amelyek hanyatlóban vagy eltűnőben vannak az ábrázolt korszakban. Az egymást követő nemzedékek, a leszármazás bemutatása lineáris történetmondást tesz szükségessé. Az elbeszélő a kronológiai időrendhez folyamodik, az időben egymás után következő események között az olvasó ezért ok-okozati összefüggést érzékel. Régénytípusunkban kiemelten fontos szerepet játszanak az időviszonyok, az időbeliség rendszerint nyelvtanilag pontosan ki van fejezve. Az író által teremtett világ ideje több évtizedre terjed ki, pontosan meghatározott kezdő- és végpontja van. Az elbeszélés ideje közötti kapcsolatot általában diszkontinuitás jellemzi. Az időviszonyokban szorosan összefonódik egymással a történelmi léptékű idő /az ábrázolt idő majd nem mindig megegyezik egy történelmi korszakkal/, a

családtörténeti idő /az egymásutáni nemzedékek jelentik a mértékét, az emberöltő, ami kb. egy század egyharmadát teszi ki/ és az egyéni életrajzi idő. Az elbeszélő szempontjából az ábrázolt korszak egy éppen lezárult történelmi periódus, amelyhez magának is köze van, Karel Krejčí megfogalmazásában: "Igy az e típushoz tartozó regények bizonyos értelemben a nemrégiben lezárult korszakról adnak számadást. Ezzel a korszakkal a szerző azonosul. Alapvető sajátossága a regénytípusnak a szerző személyes elkötelezettsége..."²⁷

Az un. családregegyekben fontos jelentőséget kapnak a mindennapi élet eseményei. A széles társadalmi panorámát festő regényekben rendszerint sok a szereplő, többszálú a cselekmény. Az elbeszélő ezekben a regényekben gyakran emlékeztet a krónikásra, aki kívül és fölül áll az általa bemutatott eseményeken.

A családregegyek világképének centrumában rendszerint megtalálhatjuk a dekadencia, a hanyatlás, az elmulás mozzanatát. Ez a hanyatlás vonatkozik szűkebben a regény családjára, de arra a társadalmi rétegre is, amelynek az illető család jellegzetes képviselője. Sőt még tágabb értelemben arra a lezárt, a jelent közvetlenül megelőző korszakra is, amelyet bemutat a regény. A szociológiai irodalomszemléletnek az a hagyománya, amely közvetlen megfelelést feltételez a művekben ábrázolt világ és a valóságos történelmi események között, arra az összefüggésre hívja föl a figyelmet, amely a

klasszikus kapitalizmus elmúlása és a családregegy alakzata között állapítható meg. Föltehetően kevesebb áttétellel kapcsolódik regénytípusunk azokhoz a szellemi áramlatokhoz, amelyek a múlt század végén játszottak fontos szerepet Európában. Stefania Skwarczyńska például a következőképpen utalt erre a kapcsolatra: "A roman-fleuve pedig ... a felbomló kapitalizmus egy bizonyos szakaszának ideológiáját fejezi ki; a valóságnak olyan bemutatásáról van szó, amely úgy érzékelteti -- a biologizmus és a vitalizmus koncepciójának megfelelően -- mint az ember akaratától független, szünet nélkül áramló életfolyamot."²⁸

A hanyatlás folyamatát a család egymást követő nemzedékeinek sorsán keresztül mutatják be az un. családregegy írói: "mindegyik ciklusban három momentum kap hangsúlyt, s ezek rendszerint megfelelnek három nemzedéknek: az alapító vagy építő generációnak, vagyis azoknak, akik elérték a gazdagság és konstruktív erő csúcspontját; ezután a következő nemzedéknek, amelyiknek az életében megkezdődik a szétesés, az értékek polarizálódása, és végül annak a nemzedéknek, amelynek betegség, léhaság az osztályrésze, művészi sors vagy forradalmári rendeltetés, ami tagadja a családi örökséget, ők már érvénytelenítik az elődök elveit, és a család megszűnik koherens, szerves egészként létezni."²⁹

A három stádium valóban a műfaji változat általános sémájának tekinthető. Az egymást követő nemzedékek regénybeli történetei azt is példászik, hogy az írók ma-

gukének vallották a folytonosság elvét. Vagyis a mul-
tat meghatározónak vélték a jelen szempontjából. Ez
még akkor is igaz, ha a családok történetében épp a
hanyatlás, a pusztulás vagy átalakulás folyamata kap
az un. családregevényben hangsúlyt. Az értékek válsága
és a dekadencia nem azt jelenti, hogy megszakad az i-
dőbeli folyamatosság, sőt ellenkezőleg: minden pusztu-
lás jelenthet valami új kezdést is. Műfaji változatunk
regényeiben a történelem, a családtörténet és az egyé-
ni élet ideje is halad, van célja, az egymásutániság
okozatiság is egyben, van értelme bennük a genealógi-
ának. E regénytípus íróinak nem rendült meg a bizalma
abban, hogy társadalmunk tart valahonnan valahová.

II. A családregevény előzményei és tipológiai rokonai a lengyel és magyar irodalomban

A műfaji változat párhuzamos történetének tárgya-
lása előtt ki kell térnünk röviden arra, hogy milyen
nemzeti hagyomány állt a lengyel és a magyar prózai-
róknak rendelkezésére a két világháború közötti kor-
szakban. Nincs módunk a regényműfaj jellemző hagyomá-
nyait tüzetesen tárgyalni, vagy akár behatóan elemez-
ni a regényfejlődés egy-egy lényeges csomópontját. Pár-
huzamos műfaj történeti vázlatunkban megállapításaink
egy része a föltételezések szintjén marad, a kép nem
lesz tagolt és részletes, csak néhány tendencia jel-
lemzésére szorítkozunk. Az előzmények keresése nem azt

jelenti, hogy a műfaj korábbi történetét úgy fogjuk föl, hogy minden törekvés a családregegy alakzata felé mutat. Kutatásunk szempontjából a műfaj fejlődésének kitüntetett pontja ez az alakzat, de csupán vizsgálatunk számára; a műfaj történetének adott körülmények között létrejövő típusa nem egy fejlődés betetőződése, hanem bizonyos tendenciák kereszteződési helye, ahonnan sokféle út vezet tovább. A magyar és a lengyel regény történetének kezdetei a XVIII. század végére nyulnak vissza, a felvilágosodás korszakában állt a két nemzeti irodalom a nyugaton már népszerű új, polgári műfaj meghonosításának feladata előtt.³⁰ Ebben a korszakban a két irodalom helyzete sok tekintetben hasonló volt, az irodalmi hagyomány és kultúra meganynyi párhuzamos vonásától kezdve a nyelvújítás szükségességén át a műfaji hierarchiáig. Mégis az irodalom recepciós viszonyaiban volt némi, nem elhanyagolható különbség. A felosztások idejének Lengyelországa az un. szaniszlói korszakban /kb. 1764 és 1795 között/ a kulturális fellendülés éveit élte, Varsó számottevő irodalmi központnak számított, a polgárosodás lehetőségei biztatóbbnak látszottak, mint Bessenyeiék föllépése idején Magyarországon. Joggal állapítja meg a romantikus lengyel és magyar történelmi regény párhuzamait tárgyaló munkájában Andrzej Sieroszewski: "Az eredeti regény Lengyelországban valamivel előbb kezdett formálódni, mint Magyarországon, s ami még fontosabb, ez a

fejlődés kezdettől fogva gazdagabb volt, nem voltak olyan stagnáló szakaszai, mint Magyarországon."³¹

A regény műfaja mind a két irodalomban a romantika korában alakítja ki önálló arcát; ekkor, a XIX. század huszas-harmincas éveiben jön létre a regények lassan szélesedő olvasórétege Magyarországon, illetőleg a korabeli lengyel területeken. A romantika jegyében kibontakozó regény természetesen a későbbiekben is magán hordta annak a következményeit, hogy milyen társadalmi-történeti körülmények között foglalta el helyét a műfajok között. Mindenekelőtt a polgárosodás és nemzetivé válás lengyel és magyar körülményeire kell utalnunk, továbbá a két társadalom szerkezetének sajátos -- sok szempontból egymáshoz hasonló -- vonásaira. Lengyelország ekkor mint állami-politikai alakulat nem létezett, a lengyel területek három nagy birodalomba voltak beletagolva. A társadalom szerkezete a XIX. században konzerválódott, jelentős mértékben különbözött a nyugat-európaiktól, lényegében feudális jellegű volt, elmaradott viszonyok között élő jobbágy paraszti tömegekkel, csekély polgársággal, széles birtokos nemesi és kispap nemesi rétegekkel. Nemzeti önállóság híján nem voltak az irodalomnak modern városi központjai, intézményei, a nagy nemzeti szabadságharcok után az irodalom jelentős alkotói közül számosan emigrációba kényszerültek, külföldön /elsősorban Párizsban/ jöttek létre a lengyel irodalom fontos központjai. Az irodalom

funkciói közül a pragmatikus, az ismereteket, ideológiát közvetítő került előtérbe. A romantika mult kultusza szervesen összekapcsolódott a lengyel történelem dicső korszakainak irodalmi bemutatásával. Természetesen jelen van a regényekben egy bizonyos nemesi nézőpont, a nemesi kultúra gazdag lengyel örökségének /így a barokknak, a szarmatizmusnak megannyi hagyománya/ számos eleme, irodalmi tradíciója. Például a romantikus és realista lengyel regények is gyakran tartalmaznak adomákat /gawęda/, ami a nemesi kultúra egyfajta folklórjából nőtt ki, szájhagyomány útján terjedt valamikor. Ez a műfaji sajátosság éppoly jellemzően rányomta bélyegét a lengyel regényfejlődésre, mint nálunk a hasonló eredetű és funkciójú anekdota. Meg kell említenünk a multhoz való kötődés fontos szerepét, a történelmi regény nagyfokú elterjedését, a Walter Scott-i regénymodell viszonylag hosszú továbbélését egészen a XIX. század végéig.³²

A romantikus regény nálunk is elsősorban a dicső mult képeit volt hivatva az utódok elé állítani. A magyar regényeknek az olvasói és írói is főként a nemesi és nemesi értelmiségi rétegekből kerültek ki. Az irodalmat Magyarországon szintén nem annyira esztétikai értékeket közvetítőjének tartották, hanem gyakorlati társadalmi feladatokra mozgósító ideológiapótléknak, a modern nemzeti identitás megfogalmazójának. A magyar regény alakzataiban szinte kivétel nélkül fontos szerepe

volt a zsánerszerű életképnek, az anekdotikus alakításnak. A műfajon belül jelentős volt a romantika és a realizmus korában is a történelmi regények aránya.

A polgárosodás mind a lengyel területeken, mind Magyarországon felemás módon, késéssel ment végbe; a társadalom középrétegei a XIX. század második felében is igazodtak a nemesi kultúrából származó viselkedési mintákhoz. E tradíciók sok tekintetben ellentmondtak a realista regénypoétika alapelveinek. Mégis egyszerűsítés volna talán csak a romantikával elegyített realizmusban látni a két irodalom regényeinek sajátos vonását; hiszen arról sem szabad megfeledkezni, hogy az európai irodalom számos jelentős realista életműve /például Balzacé vagy Dickenszé/ mennyi romantikus mozzanatot tartalmaz. A realista poétikához közelálló művek didakticizmusa, értékrendszerének romantikus vonásai mindennekeltt a prózai hagyomány eltérő mivoltában, író és befogadó jellegzetesen közép-európai kapcsolatában keresendők.

A realizmus utjának lengyel-magyar párhuzamai mellett nem feledkezhetünk meg az eltérésekről sem. A különbség mindennekeltt a nagy társadalmi panorámát bemutató regény műfaji változatában ragadható meg. A széles, teljes társadalmi hierarchiát, egy egész korszak differenciált képét nyújtó regények hiányoznak a magyar irodalomból. Az az alakzat, amelynek az európai irodalomban Tolsztoj Hátoru és békéje a fölülmulhatatlan példája, a mi irodalmunkból teljesen hiányzik, még távolabbi tipológiai rokonait sem

Magyar
és békéje

lehet megnevezni. A lengyel irodalomban viszont megszülettek az extenzív totalitás célkitűzésével írott nagyregények. A családregeény lengyel előzményei között föltétlenül meg kell említeni Adam Mickiewicz nagyszabású epikus költeményét, a Pan Tadeusz-t /1834/, amely a hagyományos litvániai nemesi világ tablója. Ez a minta -- a nemesi nemzetség, nagycsalád képével --, melynek középpontja az ősi udvarház, a régi életforma és tradíciók megtestesítője, és egyben a tágabb szülőföld jelképe, a következő évtizedekben meghatározó erejű modellté vált. A pozitívizmusnak nevezett korszakban /a lengyel irodalomtudomány a leggyakrabban az 1863 és 1890 közötti időszakot nevezi így/ egyre inkább a realista ábrázolás igénye lesz mérvadó a regényírók számára. Az újabb levert szabadságharc /1863/ után a lengyel szellemi élet új utakon kívánja keresni a nemzeti fölészabadulást, mindenekelőtt munkával, a társadalom lassu, lépésről-lépésre történő átalakításának, modernizálásának programjával. Ez a korszak egyértelműen az elbeszélő próza /a novellisztika és a regény/ fokozódó térnyerésének ideje, a lengyel irodalom műfaji hierarchiájában ekkor élre kerül az epika. Olyan világirodalmi mértékkel is számottevő életművek tanúsítják ezt, mint Henryk Sienkiewiczé /1846-1916/, Bolesław Prusé /1847-1912/ és Eliza Orzeszkowáé /1841-1910/. Ehhez hasonló vonulata, többé-kevésbé egymáshoz kapcsolódó regények sorával, nincs a magyar irodalomnak. A magyar regényfejlődésben a romantikus tendenciák továbbélése erősebb; Jókai prózájának el-

sősorban Mikszáth az örökös, a tárgyiaság korábban megszokott normáival, a vidéki élet zsánerképeivel, anekdotizáló elbeszélésmóddal. A realista poétika diadala teljesebben a rövidebb prózai műfajokban következik be. A magyar irodalomban nincs megfelelője a széles társadalmi háttérrel festő nagy társadalmi panorámáknak. Ha Arany János Bolond Istókja némely tekintetben párhuzamba állítható a Pan Tadeusz-szal, Orzeszkowa Nad Niemnem /1888; magyarul "A folyó partján" címmel jelent meg - Budapest 1955/ vagy Prus Lalka /1890; magyarul: A bábu - Budapest 1952/ című regényével nincs a magyar irodalomban szembeállítható regény. A lengyel irodalomban az európai realizmus regényalakzataihoz közelebb álló minták születtek, bár kétségtelenül ebben a korszakban is jellemző volt a művek közvetlen társadalmi hasznosságáról vallott fölfogás, ami némiképp szembenállott a klasszikus realizmus szemléletének kiindulópontjával.

A családregegy műfaji változatának előzményei főleg használandó-alakítandó ábrázolási mintákat kínáltak. A magyar regény kibontakozása idején, a múlt század harmincas éveiben látott napvilágot Fáy András "Bélteky ház" /1832/ című regénye. Ez a mű a XIX. századi regénynek azokkal az alakzataival rokonítható, amelyek apák és fiak világát -- mint két egymással szögesen eltérő életfelfogást, értékrendszert -- szembesítik egymással. Bélteky Mátyás alakjában az a parlagi vidéki nemes jelenik meg, akinek majd számos utódja népesíti be a magyar regényeket a ké-

sőbbiekben, vele áll szemben fia, Bélteky Gyula, az új Magyarország, a reformok felé mozduló ország képviselője. Erre a regényre a nemzedékregény megjelölés érvényes a hagyományos értelemben. Későbbi magyar példái közül említhetjük Jókai Egy magyar nábob /1853/ és Kárpáthy Zoltán /1854/ című egymáshoz folytatásként kapcsolódó két regényét, továbbá Pálffy Albert "Az atyai ház" /1857/ című művét. Ezeknek a magyar regényeknek megtaláljuk tipológiai rokonait a lengyel irodalomban is. Közöttük említhetjük például Henryk Rzewuski /1791-1866/ Listopad /November - 1845/ című regényét, amelyben két világfelfogás két testvér történetében ütközik egymással /az ábrázolt kor a szaniszlói korszak/: a hagyományos szarmata nemesi értékek és felvilágosodás eszményeivel. Józef Korzeniowski /1797-1863/ szintén a romantika lengyel prózairói közé tartozott; regényei közül a "Krewni" /Atyafiak - 1857/ címűben játszik jelentős szerepet a "családi tér". Ebben a műben is két testvér története jelképez bizonyos eltérő életmodelleket, különböző lehetőségeket, más-más értékeket. Itt már megjelenik a nemesi pusztulás problematikája is, a múlt század lengyel regényeinek egyik központi kérdése.

A lengyel irodalmi és művelődéstörténeti hagyományban közkeletű a "nyeregből kivetett" kifejezés, azokat a nemeseket értik rajta, akik történelmi változások /elsősorban a szabadságharcok leverése után birtokuk elkobzása miatt/ következtében elvesztették birtokos nemesi pozíciójukat, és akarva-akaratlanul polgárosodni kezdtek. Tulaj-

donképpen már a jeles romantikus regényíró, Józef Ignacy Kraszewski /1812-1887/ egyik műve, az "Ostatni z Siekerzyńskich" /Az utolsó Siekerzyński - 1851/ című regény is erről a társadalmi folyamatról szól /s igen tanulaágos lehet számunkra, hogy a mű értékrendszere nem csak az életforma elmulása miatti fájdalmat sugallja, hanem a nemesség polgárosodásának szükségességét is/. A megváltozott körülmények köze beleilleszkedni nem tudó régi vágású nemesek gazdag körképét ismerhetjük meg a magyar irodalomból. Művészi szempontból egyik legértékesebb példa Gyulai Pál kisregénye, az "Egy régi udvarház utolsó gazdája" /1867/. P. Szathmáry Károly "Uj világ" /1875/ című regénye egy család pusztulásán keresztül mutatja be a megváltozott viszonyok között idegenné váló nemességet. Két nemzedék életutját szembeesíti egymással Csiky Gergely "Az Atlasz-család" /1890/ című realista és naturalista vonásokkal is rendelkező regényében.

A lengyel családragény klasszikus mintája, Maria Dąbrowska "Éjjelek és nappalok" című tetralógiája mindezekelőtt azokkal a regényekkel van rokonságban, amelyeket széles társadalmi panorámát nyújtó nagyregényként említettünk. Elsősorban Orzeszkowa említett "Nad Niemnem" /A folyón túl/ és Prus "Lalka" /A bábu/ című regényéről van szó. Orzeszkowa regénye a litvániai kisanemesi és földbirtokosi világ tablója, némely tekintetben Mickiewicz Pan Tadeuszát folytatja; a nemesi életforma átalakulását kívánja realista eszközökkel bemutatni, a régi viselkedés-

és magatartásformák kiürülését, ujak keletkezését. Regényének jelentése egyrészt az átalakulás szükségességét hangsúlyozza, másrészt viszont bizonyos értékek átmentésének lehetőségét. Orzeszkowa örökségének olyan folytatói lettek a következő irodalmi korszakokban mint Stefan Żeromski, Andrzej Strug, és nem utolsósorban Maria Dąbrowska. A lengyel regényirodalomban a XIX. század utolsó harmadában jelentek meg azok az alakzatok, amelyekben a hős már nem egyértelműen az individuum volt, hanem egy társadalmi réteg vagy csoport. Orzeszkowa regénye éppugy ebbe az irányba mutat, mint Prus "A bábu"-ja, melynek egyik hősvé nő Varsó városa, kispolgári-polgári világával is. Stanisław Władysław Reymont Łódźről szóló nagyszabású regénye, Az ígélet földje /Ziemia obiecana - 1899/ a kapitalizmus kezdeti korszakának szörny-városát mutatja be, világhírű Parasztok /Chłopi - 1902-1909/ című műve pedig a közép-európai paraszti sors eposzi méretű panorámája. A modern lengyel társadalom geneziséét kereső regények között mint széles horizontu történelmi tablót kell említenünk Stefan Żeromski Popioły /Hamvak - 1904/ című művét, melyben Lengyelország utolsó felosztásától az 1830-as szabadságharcig követi az eseményeket. A mi irodalmunkból az ezekhez hasonló méretű és koncepciójú vállalkozások hiányoznak.

A családregegy műfaji változata felfogásunk szerint a naturalizmus irányzatából kinövő regényalakzat, az európai irodalmakban a század első évtizedeiben jelenik meg.

A kezdetet Thomas Mann Buddenbrook-házához kapcsolva a század elejétől számíthatjuk történetét. A klasszikus európai minták jelentős hatást gyakoroltak a lengyel és a magyar irodalomban is. Erről nemcsak a fordítások tanuskodnak, hanem ezeknek a műveknek az eleven rezonanciája az irodalmi köztudatban. A naturalizmus szemléleti formáit meghaladó, realizmus irányában továbbfejlesztő regénytípus más módon születhetett meg olyan közegben, amelyben az európai realizmus befogadása felemás módon történt meg, ahol a naturalista próbálkozások többnyire külföldi irodalmakból kölcsönzött regényszervező elvek és a prózai hagyomány kibékíthetetlen feszültségéhez vezettek. A nemzedékek történetében elmondott hanyatlás egészen mást jelent olyan társadalmakban, ahol a polgárosodás folyamata a huszadik század elején sem fejeződött még be, ahol nehéz volt olyan polgári rétegeket találni, amelyek több nemzedék óta polgárok és városiakok lettek volna, s hozzá magyarok vagy lengyelek.

A keletközép-európai fejlődés sajátosságaiból következik, hogy a nyugat-európai családregegy itteni megfelelői némely tekintetben különböznek a mintáktól. A tipológiai párhuzamot részint a genetikus kapcsolat /a nyugat-európai minták kisugárzása/, részint az irodalomfejlődésben tapasztalható közös vonások /az európai fejlődést némi fáziskéséssel követő mozgás/ okozzák.

A műfaji változat klasszikus mintáihoz a legközelebb két regény áll nemzeti irodalmainkban, egy magyar és egy

lengyel: Tormay Cecile "A régi ház" /1914/ című alkotása és Maria Dąbrowska részletesen elemzendő tetralógiája, az "Éjjelek és nappalok". Mindkettő megfelel azoknak a regénypoétikai elveknek, amelyek a műfaji változatot jellemzik: érvényesül bennük a leszármazás elve, a történetmondás realista sajátosságai; több egymást követő nemzedék történetéről van szó, a regényben ábrázolt idő egy történelmi korszak is egyben. Tormay Cecile regényében a magyar irodalomban viszonylag kevésbé ismert társadalmi réteg jelenik meg, az író a pesti német polgárságról készített krónikát; Dąbrowska panorámája viszont a nemesi deklasszáció regényeinek szerves folytatásának tekinthető. Más helyet foglalnak el a nemzeti irodalom történetében. Dąbrowska regénye megjelenésétől kezdve a műfaj élvonalába számít; Tormay Cecile-ét nagyra értékelte ugyan a kortárs kritika, de az utókor teljesen megfeledkezett róla, szinte semmi értéket nem tulajdonít regényének.

A műfaji változatot nem mindig könnyű elhatárolni a korszak többi realista poétikájú regényeitől. Viszonylag csekély azoknak a műveknek a száma, amely a műfaji változat érvényes mintája a lengyel, illetőleg a magyar irodalomban. A magyar regényfejlődésben kulcsfontosságú szerepet játszó "Halálfiak" több szempontból megfelel a családregény mintájának, esztétikai értékeit tekintve méltán szembeállítható a korszak egyik legjelentősebb lengyel regényével, az "Éjjelek és nappalok"-kal. A jelent köz-

vetlenül megelőző korszakról nemzedékek sorsában ábrázoló művek között a magyar irodalom vizsgálója nem feledkezhet meg egy nagy hatású történeti esszéről sem, melynek kulcs-szerepe volt a magyar szellemi életben, függetlenül attól, hogy egyetértést vagy elutasítást váltott ki, hatása kétségtelen volt, szemléleti keretei, fogalmai nagy hatással voltak az irodalomra is. Szekfü Gyula "Három nemzedék"-éről van szó, amely első alkalommal 1920-ban látott napvilágot, amikor Babits először fontolgatta a közelmúlt magyar történetének regényben való földolgozását.

A két világháború közötti lengyel prózában továbbra is fontos tere a regényeknek a falusi nemesi udvarház. Ebben a korszakban is számos olyan mű született, amely a nagy klasszikus példákhoz hasonlóan a birtokos nemesség elmúlását kívánta megörökíteni. Szociológiai szempontú összegezésében így vont mérleget 1939-ben Ignacy Fik: "Teljesebb épséggel kerül ki az irodalomban a birtokos nemesség, amelynek a mai napig vannak még rokonszenvesző hívei és néha még védelmezői is."³⁴ Még az epikai közlés megszokásaival oly határozottan szakító Witold Gombrowicz is elvezeti hőst az udvarház hagyományos helyszínére a "Ferdydurke" /1938/ című regényében. De ebben a regényben korántsem idilli kép tárul elénk, az udvarház toposza nem csak egy kiürült és időszerűtlenné vált életformát jelent; a lengyel ur és paraszt szembenállásán keresztül a huszadik századi emberi létezés egyetemes dilemmáit szemlélhetjük.

A klasszikus családragény poétikájához a lengyel és a magyar irodalomban a következő regények állnak közel. Herminia Naglerowa /1890-1957/ lengyel író nő az egykori Kelet-Galiciából származott, 1936-ban jelentette meg több kötetre tervezett regényciklusának /"Karjery" - Karrierék/ első kötetét "Krauzowie i inni" /Krauzéék és a többiek/ címmel. Ez a mű a valamikori Galicia polgárosodásáról szól, egy meghatározott történelmi korszakban játszódik, de nem közvetlenül az első világháborút megelőző években, hanem a neocabszolutizmus idején. Ahogy maga az író nő jelzi regénye bevezető mottójában: "Krauzéék és azok a többiek, akiknek sorsa e könyv tartalmát adja, saját korukról számolnak be az olvasó előtt. Az, amit itt elbeszélék, 1865-67-ben játszódott egy járási székhelyen, Boryban, az egykoru Galiciában."³⁵ Több nemzedék történetéről és egy hosszabb távú folyamatról van szó ebben a regényben is, de az elbeszélte történet ideje viszonylag rövid, a szülőknél és gyermekeken kívül az előző nemzedék képviselői főként a regény szereplőinek emlékezéseiben jelennek meg. A galiciali Krauzék is egy jellegzetes társadalmi képletet testesítenek meg, osztrák tisztviselők polgári utódai, akik egyre inkább azonosulnak a környező lengyel világgal. Magatartásmintáik, értékeik egy része a lengyel középne mességtől származik. Ugyanakkor a regény szerkezetének a tengelye lényegében Stanisław Krauze beérkezése; a mű zárlatában a főhős élete egyik tetőpontjára jut, ő lesz Bory városának a polgármestere. Pültehető, hogy az író nő a kö-

vetkező, tervezett -- de meg nem irt -- kötetekben szándékozta tárgyalni a család további sorsát.

A magyar irodalomból két olyan példával szaporíthatjuk a sort, amelyek megfelelnek a regénytípus legfontosabb követelményeinek: a leszármazás elvére épülnek, széles társadalmi-történeti panorámát nyújtanak, egy család-nemzetiség paradigmáján keresztül érzékelhetünk történelmi folyamatokat. Az egyik Hatvany Lajos "Urak és emberek" /1927/ című regénye, melynek különösen első része -- Zsiga a családban -- van szoros kapcsolatban az un. családregegy klasszikus mintáival. Egy hazai zsidó család fölemelkedésének a történetét ismerhetjük meg, a polgárosodás egyik jellegzetes modelljét. Az "Urak és emberek" következő részeiben egyre inkább egyetlen hős regénye lesz, a fejlődésregény kompozíciós elve kerül előtérbe. A másik példa Jankovics Marcell /1874-1949/ "Egy század legendái" című regénye, az említetteknel kevésbé értékes mű, egy nemes család sorsa a reformkortól a huszas évekig. E hosszú időszak bemutatására vállalkozó mű epizódok sorában kíséri végig a család egyes nemzedékeit, érzékeltetve a régi nemesi életforma fölbonlását és a nemzeti történelem legfontosabb csomópontjait. Az epizódokat azonban kevés szál kapcsolja egymáshoz, nem lesz belőlük jól szervezett egész. Kapcsolatba hozható az un. családregegy alakzatával Komor András "Fischmann S. és utódai" /1929/ című regénye is. A jelenideje ugyan a huszas évek, a viszonylag rövid az ábrázolt idő tartama, de megtaláljuk a jellegzetesen csa-

ládregényre emlékeztető sajátosságokat, a nemzetség őseinek krónika szerű összefoglalását /20-22.1./, három nemzedék bemutatását /a regény cselekménye a nagymama temetésével kezdődik/, a családi ház kronotoposát.

A két irodalomban az első olyan regény, amely poétikai sajátosságait tekintve műfaji változatunkhoz sorolható, Tormay Cecile "A régi ház" című műve, 1914-ben jelent meg. Az un. családregeynek lengyel és magyar tipológiai rokonai a huszas és a harmincas évek termékei. Számos sajátosságuk természetesen a korabeli lengyel és magyar nyelvű regényirodalom megszokásrendszerének, jellegzetes valóságfelfogásának következménye. A lengyel irodalomban az Ifju Lengyelországnak nevezett irodalomtörténeti korszak /1890-től/ indított el számos olyan fontos szemléletváltást, amely más megközelítést jelentett író és befogadó, író és valóság viszonyában. A gyakran a neoromantikus irányzattal jellemzett korszak a lengyel prózában is az individuum szerepének újraértékeléséhez vezetett, az ábrázolt világot kívülről-felülről szemlélő elbeszélő helyzetének megrendüléséhez, termékeny kételyhez történetek elbeszélhetősége dolgában, a nyelv szerepének újszerű felfogásához. Ezek a folyamatok sokkal mélyebben áthatották a századforduló lengyel epikáját, mint a magyart. Nálunk a tárgyias ábrázolás, a valóság hagyományos felfogása, az elbeszélés célelvűsége, a lineáris cselekményvezetés az epikai konvenció állandó részének látszott. A lengyel prózában a huszas években egymás mellett születtek naturalista, avantgarde és realista poétikájú regények. A lengyel re-

gény e századivá válásának folyamata a századdal szinte egy időben kezdődött, Karol Irzykowski /1873-1944/ 1903-ban megjelent "Pałuba" /kb. Tuskó vagy Balék/ című regényével, amelyben az elbeszélő nemcsak a freudi lélekelemzés módszereivel mérlegeli szereplőinek tudatát, hanem újraértelmezi író és befogadó viszonyát, reflektál magára az elbeszélés folyamatára is. A huszas években pedig az expresszionista regény két európai mértékkel is számottevő alkotása lát napvilágot a lengyel avantgarde sokoldalú képviselőjének, Stanisław Ignacy Witkiewicznek tollából: a "Pożegnanie jesieni" /1927, Búcsú az őszről/ és a "Nienasycenie" /1930, kb. Kielégületlenség/. A történetmondásban elveszti szerepét a linearitás, az elbeszélés szervezésében az ok-okozati elv, a metonimia logikáját a metaforáé veszi át. S ezek a jelenségek sokkal inkább kirajzolják egy folyamat ivét, mint a magyar irodalomban. Nálunk a két világháború korszakban némiképp mást jelent a realista poétikai elvekhez való visszatérés.

A lengyel és magyar családtörténetek kisebb-nagyobb mértékben mind kapcsolatban vannak a műfaji változat keletkezésében döntő szerepet játszó naturalizmussal. Megragadható ez a kapcsolat a valóságfelfogás egyes mozzanataiban, a környezetrajznak tulajdonított jelentőségben, a "fajta", a vérségi kapcsolat értelmezésében. Az egymást követő nemzedékek valami fátumot hordoznak magukkal, biológiai erejüket veszítették el a családok - sugallják regényeink. A családi dekadencia érvényes nemesi és polgári

családokra, régi magyar és lengyel nemzetségekre, lengyelekké, illetőleg magyarokká asszimilálódó németekre és zsidókra. A családok "hullása" életformaváltáshoz, egy hagyományos világ elmulásához kapcsolódik. A múlt századi normák szerint kialakult család a kortársak szemében felbomlott, megszűnt. Illusztrációul idézzük Gombrowicz egyik jellemző vallomását saját családjáról: "A mi családkunk befejezte pályáját ... a látszat ellenére, annak a ténynek ellenére, hogy bátyáim megnősültek és voltak gyerekeik, hanyatló család voltunk, a Kotkowskiak egészségtelen vére, melyet anyánktól örököltünk, pszichikai megzavarodottság lehetőségével nyomasztott bennünket, bizonyára ez volt a szétesés közvetlen oka ..." ³⁶ Sajátos vonása viszont ennek a dekadenciának bizonyos etnikai dimenziója. A paradigma érvényű család pusztulása etnikai-nemzeti értelemben is bomlást, elmulást, visszafordíthatatlan változást jelent. Babits regényében a Rácok és Sártordyak sorsa nem csak a birtokos nemesség deklasszáválódásának jelképe, hanem a katasztrófa felé haladó országé is, ugyanígy Dąbrowska értelmiséggé változó nemessége számára a jövő, a változásokhoz történő alkalmazkodás a legfontosabb kérdés, a regény befejezésében a lengyel apokalipszis sejteti a tisztítótüzön keresztül az ujhoz, a fűlészabaduláshoz vezető utat. Tormay Cecile regényében a magyarországi városi némettség mulik ki a történelemből: "A régi szőke német polgárok, mintha elfogytak volna." ³⁷ Naglerowa Krauze családja a múlt század hatvanas éveiben lengyellé

válik, nyelvében, kulturájában alkalmazkodik a galíciai lengyel társadalomhoz, Komor András regényében az új nemesek tagjai családnévüket magyarrá változtatják.

Tanulságos a családok etnikai-kulturális származásának és társadalmi helyzetének összefüggése. Ha ugyanis lengyel vagy magyar eredetű családról van szó, minden esetben /Babitsnál éppúgy, mint Dąbrowskánál vagy Jankovics Marcellnál/ - nemesi familiák; a más népcsoportokhoz tartozók egytől-egyig polgárok /Krauzések Naglerowa regényében és az Ulwingok "A régi házban" németek; Kormos András és Hatvany Lajos regényében egy-egy magyarországi zsidó család történetét olvashatjuk/. Szintén sajátossága lengyel és magyar regényeinknek a városi-polgári és nemesi-polgári kultúra értékeinek szembesítésé, konfliktusainak érzékeltetése /ez a mozzanat mindegyik említett regény értékszerkezetében fontos szerepet játszik/. Ezt az érték-alakszót szerintünk nem lehet egyszerűsítő módon romantikus antikapitalizmusban elmarasztalni, fejlődő vagy elmaradottság dichotóm sémájába szorítani. A társadalmi fejlődés egyik alapvető dilemmájáról van szó Közép-Európa keleti felén. A regények jelentése sem sugall egyértelmű és könnyű választást a kétféle értékek között, differenciált bemutatásuk nézetünk szerint a családregegy lengyel és magyar változatainak, tipológiai rokonainak egyik legfontosabb pozitív minősége. A családok története sok olyan mentalitástörténeti adalékot nyújt a keletközép-európai polgárosodás bonyolult folyamatához, amit egyébként

más forrásokból a művelődés történéseze igen nehezen tud csak föl kutatni.

Ezután röviden arról a két regényről kívánunk beszélni, amelyek a leginkább megközelítik műfaji változatunk konvencióját a lengyel és a magyar irodalomban Dabrowska és Babits regényén kívül: Tormay Cecile "A régi ház", illetőleg Herminia Naglerowa a "Krauzsék és a többiek" című regényét.

A Buddenbrook-házhoz időben legközelebb Tormay Cecile regénye jelent meg: 1914-ben. A három nemzedékben bemutatott magyarországi családtörténet kétségtelenül sok vonatkozásban emlékeztet a példaadó német regényre. Az elmuló régi polgári világ pesti változata azonban — függetlenül az érezhető genetikus kapcsolattól — mindenképpen eredeti műnek tekinthető. Eredeti koncepció az Ulwingok együttműködése a reformkori Pesttel, a magyarországi polgárosodás sajátos folyamatának érzékeltetése. A klasszikus családrege mintával rokonítja a regényt az egymás után következő építő, megtartó és pusztuló nemzedék bemutatása: "A nagyatyja harcosa volt a pénznek, az atyja az óre volt, ő talán a kalandora."³⁹ fogalmazza meg az unoka, a vagyont elherdáló ifjabb Ulwing Kristóf. Tormay Cecile művének értékelését nem kis mértékben neheíti az író egész tevékenységével kapcsolatos ideológiai-politikai nézetek egyértelmű ítélete. Föltehetően ennek a véleményalkotásnak /aminek mérlegelése nyilvánvalóan külön feladat volna/ a következménye, hogy a magyar regény

történetében "A régi ház" az elfeledett teljesítmények közé tartozik.

A két háború közötti lengyel prózában Harminia Naglerowa azok közé az írók közé tartozott, akik a megújított realista poétika jegyében alkottak, felhasználva tehát a XX. századi lélektan eredményeit, illetőleg a lengyel regény korábbi korszakának gazdag metaforizált nyelvének tapasztalatait. A "Krauzések és a többiek" /1936/ pályájának egyik legjelentősebb állomása.⁴⁰ Stanisław Krauze fölemelkedésének története tulajdonképpen szülővárosának emelkedéséé is; a kelet-galiciai járásszékhely, Bory szintén rövid idő alatt futott be jelentős karriert. A regényben krónika szerűen mutatja be Naglerowa a város múltját, hogy miképpen lett a kis iparos településből a Radziwiłłok vára mellett önálló város, mely később azután már egyenjogúnak tartja magát a birtokos nemesekkel.

A közép-európai városodás regényeinek tekinthetjük mind a két művet. Az építés, a város fejlesztésének motívuma kulcsszerepet játszik mind a két regény grüндoló, alapozó nemzedékének sorsában. Ulwing Kristóf foglalkozása is építőmester, az ő munkája nyomán épülnek be házakkal Pest külvárosai, lesz a vidékies kisvárosból egyre inkább olyan város, amelyik megérdemli a főváros tisztét. A faluszerű galiciai településből a Krauzék hoznak létre várost, Stanisław messzire néző terveiben is első renden városa fölvirágoztatása szerepel. A nemzedéki szerkezet és az ábrázolt idő tekintetében viszont lényeges különbségeket ta-

lálunk a két regény között. Tormay Cécile az Ulwingok történetét a szokásos három nemzedéken keresztül mutatja be, kb. az 1830-tól az 1880-as évekig terjedő időszakban. Mind a három nemzedék jellegzetes képviselőit /az idős Ulwing Kristófot és testvérét, Sebastiant; János Hubertet, az építőmester fiát; továbbá unokáit, Annát és Kristófot/ megismerjük a három stádiumnak megfelelő tulajdonságokkal. A család sorsának jelképe a lipótvárosi ház, amely mintegy a családtörténet idejében "él", fiatal a regény kezdetén, a félig-meddig külvárosnak számító Lipótváros új, tekintélyes épülete, s azon az éjszakán kapja meg az öreg jelzést, amikor meghal az öreg építőmester, a család pusztulásával pedig eladják és szét is bontják. A történelmi idő léptékeit jelzi a regényben Pest város átalakulása, amelynek növekedése szintén jelképes értelmet nyer /mint a nehezen mozduló, öreges Budáé is Sebastian bácsi sorsát is szimbolizálva/. Elmulik a kisváros, mint ahogy elmulnak a történelemből régi "szőke német polgárai", ezzel megváltozik a város nemzeti jellege is: "... A vidékről özönlött a munkás nép a városba. Az utcákban falusi magyar beszédet lehetett hallani."⁴¹ A nézőpont végig az Ulwing nemzetségre, ezért magunk részéről nem fogadjuk el H. Szász Anna Mária következtetését, miszerint: "... A régi ház mégis a dzsentriregények kategóriájába illik, az a történet értelmezésének alapjául szolgáló ideológia: az 'ezeréves történelmi dzsentriosztály' ideológiája, amely a regény perspektíváját és végső tanulságait fogalmazza meg."⁴²

Az utolsó nemzedékhez tartozó Anna és férje történetében ugyan jelentős szerepet játszik a városi és falusi, polgári és nemesi értékek szembenállása, de az elbeszélő látószöve végig Annáéhoz áll közel, s nem kétséges, az ő perspektívájából a pesti familia sorsa nem folytatódik. Férje dunamenti birtokán hallja a folyót /szintén jelkép értékkel bír az Ulwingok szempontjából/, a Dunát, az "Ulwingok végzetét", a folytatás: gyermekei, akik egy más törvényű világhoz tartoznak. A zárlat inkább elégikusnak, mint optimistának tekinthető. A polgári és nemesi értékek szembeállítása általában jellemző sajátossága a közép-európai családragényeknek. Naglerowa művében is állandóan jelen van, mindenekelőtt a város /Bory/ és a Vár ellentétében, Krauze is szüntelen iparkodásával, terveivel ellenpólusát képezi a földesurnak, a galíciai mozdulatlanságnak. "Könnyebben, kényelmesebben, olcsóbban - biztosan, de valahol máshol, nem minálunk. Cséphadaróval csépelnek, fakével szántanak, kézzel vetnek..." - gondolja egy alkalommal.⁴³ Ebben a regényben azonban csak néhány esztenő mindössze az ábrázolt események ideje, a három nemzedék bemutatása sem egyforma súlyú és terjedelmű, a középpontban Stanisław Krauze áll, aki javakorabeli ember, s bizonyos értelemben tulajdonságai az első nemzedékek képviselőivel rokonítják. A nemzetséget viszont igazából nagyatyja alapította, ő vásárolt birtokot és építettett sörgyárat. A "Krauzéék és a többiek" világa is gazdagon megrajzolt panorámára emlékeztet, sok szereplővel, a ko-

rabeli Galicia művelődéstörténeti érvényű bemutatásával. A családi tér szintén igen fontos szerepet játszik a regényben, jellemzően az első helyszin: Krauzéék hálószobája. A családot három nemzedékében szemlélhetjük, az idős József Krauzétól kezdve Stanisławon keresztül az unokáig, Stanisław két lányáig. Házuk is azokra a polgárházakra emlékeztet, amelyek a család, az egész nemzetség összetartozásának jelképei: "A Krauzéék kétemeletes 'zöldháza' kitűnt karcsu, sarokra eső falával. A nap türkiz színű turbánnal övezte tetejét, amely összeolvadt a városház ablakával, falait két oldalra terjesztette ki - a Piactér és az Arany utca felé."⁴⁴ A nemzeti történelem dimenziója is megjelenik a regényben, amely részben független a nemzetség sorsától ugyan, de meghatározó mivolta kétségtelen. 1848-49 Tormay Cécile regényében fontos csomópont, a család magyarrá válásának folyamata is ekkor fejeződik be, nem kétséges, hogy kik a "mienk", hogy a császáriak ellenségek. Naglerowa művében fontos vonatkoztatási pont az időben közeli 1863-as lengyel fölkelés, amely ugyan Galiciára nem terjedt ki, de nem egy szereplőnek volt személyes köze hozzá. A két regény jelentésrétégenek lényeges különbsége, hogy a lengyel műben sokkal erősebb a folytonosság értéke. Krauze pályafutásának egyik csúcspontján fejeződik be a regény, az Ulwingok régi háza viszont bontócsákány alá került. A galíciai lengyellé vált polgárság további távlatai érezhetők a mű nyitott zárlatában. "A régi ház" lakóinak sorsa ezzel szem-

ben végképp más vágányokra került. A lengyel regényben a letűnő világ inkább a lengyel földbirtokos nemességé, a magyarban a német polgárságé. A két regény azok közé a törekvések közé sorolható, amelyek a XIX. századi realista poétika alapelveit tartották szem előtt. Tehát mindentudó az elbeszélő, kompetenciáját semmi nem vonja kétségbe. Nézőpontja "A régi házban" a legközelebb Annához, a harmadik nemzedék tagjához van, a lengyel regényben pedig Stanislaw Krauzéhez. Tormay Cécile művében megtaláljuk a származás determinizmusát /mint a naturalizmus jellegzetes elvét/, de az elbeszélés stílusát inkább impresszionistának lehet nevezni. Fontos konstrukciós elve a műnek az üszetartozást biztosító nagy jelképek /Duna, a két város: Pest és Buda, a "rég ház"/ vezérmotivumként való vissza-visszatérése. Ezek a jelképek némelykor azonban tulajdonoson áttetszőek; például amikor a két Ulwing testvér egymást hasonlítja a két városhoz /i.m. 35. l./. Herminia Naglerowa regényében erősebbek a naturalista színek, mind a környezet rajzában, mind az egyes szereplők jellemzésében. Ignacy Fik így summázza véleményét a "Krauzék és a többiekről": "Láthatjuk a polgárság megerősödését, lengyellé válását és meggazdagodását, a nemesi-földbirtokosi hagyomány egyidejű hanyatlásával. /.../ Az alakok fiziológiai jellegének hangsúlyozása olyan manier, amely árt a regénynek, nem teszi lehetővé kifejező jellemelek létrehozását."⁴⁵

Babits regénye kapcsán említettük már kapcsolatát

Szekfű Gyula "Három nemzedék" című ideológiai-politikai esszéjével. Erre az összefüggésre még a "Halálfiak" megjelenésének évében fölfigyelt Rédey Tivadar a Napkelet című folyóiratban. A történetíró a magyar liberalizmus három nemzedékének történetét vázolta föl a magyar állam trianoni tragédiájának okait keresve. A "Három nemzedék" kapcsolatát a "Halálfiak"-val több szinten is feltételeznünk lehet. Nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom közelmúltjának értékelése volt Szekfű Gyula és Babits Mihály közös szándéka, s az is érthető, hogy a nemzedékek sorával jellemzett történelmi szakaszok kompozíciós logikája hasonló, amiből az következik, az előbb született mű hatással lehetett a másikra. Nem kétséges, hogy Szekfű elemzésének számos mozzanata, a magyar társadalomfejlődésről rajzolt tablója nem hagyta érintetlenül Babits gondolkodását sem a magyar közelmúlt történetéről. Rédey Tivadar el tudta képzelni Babits regényalakjait is a Szekfű-i analízis kategóriáiban. Értekezésünknek nem feladata a két mű sokrétű kapcsolatainak tüzetes elemzése. Csupán arra szeretnénk még utalni, hogy a regény értékrendszere és a történelmi esszé következtetései a közöttük lévő kétségtelen párhuzamok ellenére, nézetünk szerint, alapvetően különböznek. Az értelmezők egyik része arra hajlik, hogy a két analízis analógiáit hangsúlyozza. Sőtér István megállapítása szerint például: "... Babits ítélete a magyar liberalizmusról egybehangzik a Három nemzedék ítéletével."⁴⁶ Hasonló Rónay László követ-

keztetés, aki úgy véli: "Székfi a Három nevezékben épp-
egy meggyászolja a halála ítélt, a nosztalgia fényében
csalóba villódzóval fellebegtő osztályt, mint a Halálfiat
..."⁴⁷ A megunt részéről inkább azokkal értünk egyet, a-
kik nem a magyar liberalizmussal való lezárulást olvas-
nak ki az író létleletéből, hanem az eszmarendszer konk-
rét hazai megvalósulásának bírálóit; e kérdésben Rába
György felfogását osztjuk: "Az első változat kemény Dömé-
jéől lehetett sajnásabb hibára, de rendithetetlen meggyá-
zódása elcsigszelttsége ellenére is rokonszenvet kelt, a-
kárccak a bíró, akinek szabadelvűsége a gyakorlatban ir-
reálisnak bizonyul, ám ez nem eszméinek hibája."⁴⁸

A lengyel és a magyar irodalomban nem csak az 1949
előtti korsszak termékei. Mind a két nemzeti irodalomból
lehetne kőszéggel példákat említeni, a klasszikus mintá-
hoz nagy mértékben hasonló regényalakzatokat a második
világháború utáni időszakból, illetőleg bizonyíthatnánk
regénytipusunk néhány kompozíciós elvének továbbélését
az eredeti mintától eltérő poétikája műveken.

A XX. századi regény fejlődésének egyik tendenciá-
ja viszont épp az elvet tagadja, amelyen a családre-
gény alapzik; kétségtevönja a lineáris történetmondás
lehetőségét, az elbeszélő mindenhatóságát, a hagyományos
valóságfelfogást, az időbeni folyamatosság elvét. A len-
gyel irodalomban az epikai közlés módja már a két világ-
háború közötti korban jelentős mértékben megváltozott.
Artur Sandauer egy esszéjében fűlvázolta Gombrowicz

Ferdydurkéjének családregegy olvasatát. Ebben a sémában Pinkó, a régi galiciai tanár az első nemzedék, Ifjasék a második, Zuta, a lányuk a harmadik.⁴⁹ A Ferdydurke poétikai alapelvei gyökeresen tagadják a családregegyeket, a párhuzam ezért meglehetősen egysíku. De arra mégis figyelemztethet, hogy a lesszármasás elve századunk közepétől egyre inkább kérdésessé válik a regényekben. A Ferdydurke említett helyszínén ott vannak egymás mellett a különböző nemzedékek képviselői, de érdemi kommunikációra nincs közöttük lehetőség: "– Az én időmben -- mondta Pinkó -- a fiatal kisasszonykák ... És mit mondana erre Norwid? – Ki az a Norwid? – kérdezte a diáklány."⁵⁰

III. "Éjjelek és nappalok" és a "Halálfiak"

1. A két regény helye nemzeti irodalmában

Az irodalomtörténeti és kritikai közmegegyezés szerint a "Halálfiak" és az "Éjjelek és nappalok" a két világháberu közötti korszak egyik legjelentősebb regénye a magyar, illetőleg a lengyel irodalomban. A keletkezésük óta eltelt több mint fél évszázados időszak alatt változtak ugyan az olvasói igények, a befogadás megszokásai és az értékelés szempontjai -- és ennek megfelelően a két regény esztétikai-irodalomtörténeti minősítése --, azt azonban senki nem vonta kétségbe, hogy jelentős műalkotás mind a kettő, a műfaj nemzeti történetének fontos állomása. Mintegy illusztrációképpen említjük Julian Przybósnak, a XX. századi lengyel költészet kiváló képviselőjé-

nek szavait, aki Maria Dąbrowska félévszázados alkotói jubileuma alkalmából az irodalomtörténeti ülészekon azt a címet adta előadásának: "A lengyel nyelv centruma",⁵¹ s kijelentését előszerbän az írónő regényéből vett példákkal bizonyította. Vagy idézhetjük Mezei József regény-történetének aforisztikus sűrűségű megállapítását a "Halálfiái"-ról: "A korszak legnagyobb regénye, Martin Du Gard Thibault családjához mérhető vállalkozás."⁵² S ha nem is célunk a két regény korabeli fogadtatásának és utóéletének párhuzamos bemutatása, a szembesítő elemzés szempontjából sem egészen küszömbös a fogadtatás némely mozzanatának hasonló és eltérő vonása. Megjelenése évében és közvetlenül azt követően ugyan több neves magyar író /többek között Ignótus, Szabó Dezső, Kassák Lajos, Németh László és Illyés Gyula/ vetette papírra véleményét a "Halálfiái"-ról, elemzésük és értékelésük azonban az egyértelmű elismerés és az elutasítás pólusai között mozogva nem tartalmazott olyan általánosító megállapítást, amely Babits regényének különleges irodalomtörténeti helyére utalt volna. Az "Éjjelek és nappalok" már megjelenése évében /pontosabban 1932-ben, amikor a regényciklus első két kötete napvilágot látott/ osztatlan sikert aratott a lengyel kritikusok és irodalomtörténészek körében. Karol Wiktor Zawodzincki így fogalmazta meg véleményét az írónő új művéről: "... oly határozottan és gyorsan sorolta szerzőjét nemhogy a kortárs lengyel irodalom első vonalába, hanem egyenesen az élére."⁵³

Stefan Kolaczowski éppen a regény megjelenését, 1932-öt tekinti korszakhatárnak a legújabb lengyel irodalom történetében. Harminc évvel később Zdzisław Libera summázta az "Éjjelek és nappalok" megjelenésének kritikai visszhangját: "... nemcsak élénk érdeklődéssel fogadták a kritikusok, hanem olyan lelkesedéssel, amelyre Reymont és Zeromski óta nem volt példa."⁵⁴ A "Halálfiak" sajátos helyét a magyar regény fejlődésében tulajdonképpen csak megjelenése után mintegy másfél évtizeddel fedezi föl Kolozsvári Grandpierre Emil, aki esszéjét szentelt 1943-ban a regénynek, s hosszú évtizedekre meghatározta Babits művének egyik lehetséges megközelítését.⁵⁵

Ha két képzeletbeli görbét rajzolnánk a két regény fogadtatásának állomásairól, a következő mozzanatokat kellene figyelembe vennünk. Az "Éjjelek és nappalok" a kortárs lengyel irodalmi közvélemény szemében az igazi realizmus megvalósult példája volt, kezdettől fogva igen magas esztétikai értéket tulajdonítottak a regénynek. Mindazonáltal utalnunk kell arra is, hogy a második világháború előtti években újra megnőtt az érdeklődés az irodalmi közvéleményt formáló közegben az elbesszélő közlés korszerűsítése iránt, ami csökkentette a realista poétikához közelálló "Éjjelek és nappalok" vonzását. A második világháború befejezése után ismét fülértékelődtek a realista törekvések, majd az ötvenes években, a személyi kultusz és a dogmatizmus korszakában /ami Lengyelországban az évtized első felére korlátozódott/ a hi-

vatalos irodalompolitika kizárólagos normaként írta elő a mult századi realizmus szemléletét és közlésmódját, s ebben a helyzetben Dąbrowska regénye természetesen a követendő példák közé tartozott /ez persze nem jelentette azt, hogy nem hiányolták volna némelyek művéből a nemesi osztály még keményebb bírálatát, vagy hogy a mindig következetes erkölcsi magatartást tanúsító írónőnek ne lettek volna összeütközései az irodalompolitika akkori irányítóival/. Az "Éjjelek és nappalok" utóéletében a hatvanas évek első fele -- Dąbrowska életének utolsó esztendei -- volt az a szakasz, amikor a képzeletbeli görbe még magasan ivelt. Írói tevékenységének ötvenéves jubileuma alkalmából tudományos ülészakot tartott a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, prózájáról jelentős új publikációk láttak napvilágot. Az utóbbi két évtizedben alapvetően átértékelődött a prózai hagyomány a lengyel irodalmi közvéleményben, döntő változás történt az irodalomtörténészek és kritikusok szemléletében, aminek lényegét abban lehetne röviden összefoglalni, hogy egyre fontosabb helyet kapott a köztudatban az a három író -- Stanisław Ignacy Witkiewicz, Bruno Schulz és Witold Gombrowicz --, aki a két világháború közötti korszakban gyökeresen átalakította regényeivel az elbeszélő közlés lengyel formáit. Ennek az átrendeződésnek a következménye az a jelenség, amelyet Dąbrowska "kedvezőtlen konjunkturájának" nevez közelmúltban megjelent könyvében Tadeusz Drewnowski.⁵⁶ Nincs módunk rész-

letesen foglalkozni az "Éjjelek és nappalok" vagy az írónő egész életművének utóéletével, csak két rövid megjegyzésre szorítkozunk: az új konvenciók elfogadása rendszerint az őket közvetlenül megelőzők elutasításával jár; továbbá, hogy Dąbrowska életének utolsó szakaszában hősiesség -- és nem mindig győzelmes -- harcot vívott egy újabb nagyregény a régi szabályok szerint nehezen szervezhető anyagával.

A "Halálfiat" befogadásának görbéje nagyobb mullámzást mutat. Kezdetből fogva szélsőségesen ellentétes nézetek fogadták. Babits epikájának értékelésében nálunk soha nem alakult ki olyan közmegegyezés, mint Dąbrowska prózájáról Lengyelországban. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a nemzeti irodalomtudat soha nem tulajdonított olyan kiemelkedően magas értéket a "Halálfiat"-nak, mint a lengyeleknek az "Éjjelek és nappalok"-nak. Rába György összegző minősítése a következőképpen hangzik: "... a mű társadalombíráló világlépe, eredeti emberábrázolása és időszemlélete ellenére sem lett a magyar irodalom reprezentatív regénye, csak a műfaj egyik maradandó és ma is eleven képviselője...".⁵⁷ Mindenekelőtt a Nyugat második és harmadik nemzedékének prózairói, esszéistái /főként Kolozsvári Grandpierre Emil és Sőtér István/ láttak benne fontos értéket. Természetesen a regény utóélete nem különíthető el az egész életmű befogadásának -- némely időszakban irodalompolitikai szándékoktól függő -- kérdéseitől. Magától értetődő, hogy a nyitottabbá, rugalma-

sabbá váló hivatalos irodalomszemlélet, a kizárólagosságok oldódása kedvező hatással volt az egész babits-i mű -- és benne a "Halálfiak" -- szervesebb kapcsolatára az utódokkal.

Babits 1921-ben kezdte írni regényét, Sipos Lajos föltevése szerint⁵⁸ 1920 nyarán egy szekszárdi látogatás során kezdett foglalkozni a témával. Meglepő -- és véletlen -- egyezés, hogy Dąbrowska szintén körülbelül ebben az időben fontolgatta egy családi történetet bemutató regény tervét, 1932-ben nyilatkozta: "Egy olyan regény megírásának az ötlete, amelynek témája egy család története volna, igen régen megfogamzott bennem, még mielőtt megjelent volna az *Uśmiech dzieciństwa /A gyermekkor mosolya/* című kötetem..."⁵⁹ Mint ismeretes, ez a könyve 1923-ban látott napvilágot. De azután csak néhány évvel később kezdte el a regényt, naplőfőjegyzésének tanúsága szerint 1926 nyarán,⁶⁰ az első két hosszabb részlet 1928-ban és 1929-ben jelent meg az irodalmi, illetőleg a napi sajtóban. Babits regényének első változatából viszont már 1921 őszén kezdett részleteket közölni a *Pesti Napló*, majd művét 1925-ben átdolgozta, és könyv formájában 1927-ben látott napvilágot. Dąbrowska regényciklusának első két kötete /*Bogumil és Barbara, Örökös aggodalom*/ 1932-ben jelent meg, a harmadik kötet /*Szerelem*/ 1933-ban, a negyedik pedig /*Szembe-szól*/ 1934-ben. Érdekes párhuzam a két mű keletkezéstörténetében, hogy mindkét regény első változatát átírta a szerző, és a változ-

tatásoknak fontos szerepük volt a művek szerkezeti, szemléleti sajátosságainak kialakításában, a regények végső formájának megalkotásában.

A "Halálfiái" és az "Éjjelek és nappalok" között genetikus kapcsolat nincs. Az "Éjjelek és nappalok" csak a második világháború után jutott el a magyar irodalmi köztudathoz, tulajdonképpen azután, hogy fordításban megjelent 1958-ban.⁶¹ Érdekesként említjük meg, hogy Dąbrowska regényének jelentőségét szinte megjelenésével egy időben regisztrálta Magyarországon irodalomtörténeti áttekintésében Nagysolymosi József.⁶² A "Halálfiái" mindmáig nem jutott el a lengyel olvasókhoz.

A kritikai és irodalomtörténeti közvélekedés mindkét országban gyakran utalt a két regény tipológiai rokonságára az ún. családregegy műfaji változatával, mind a "Halálfiái"-t, mind az "Éjjelek és nappalok"-at párhuzamba állították Thomas Mann "Die Buddenbrooks" vagy Roger Martin Du Gard "Les Thibault" című regényével. A lengyel regény magyar megfelelőit keresve említette az 1963-as lengyelországi tudományos ülészekon Kovács Endre a "Halálfiái"-t, de elsősorban a Dąbrowska művében ábrázolt korszak magyarországi irodalmi földolgozására utalva, tehát az ábrázolt valóság hasonlóságaiban keresve a párhuzamos vonásokat.⁶³ Ugyanigy, a társadalmi kérdések irodalmi bemutatását mérlegelte Sőtér István a magyar és világirodalmi fejlődés összefüggésében: "A gentry-probléma megfelelője a polgárság problémája a világirodalomban, a Buddenbrooktól a

Thibault családig. Amit Mórícz több regényébe és novel-
lába tördelten ábrázolt, azt az új lengyel irodalom leg-
nagyobb remekműve, Dąbrowska családregegye, az 'Éjjelek
és nappalok' egyetlen kompozícióba fogja össze."⁶⁴

2. Az elbeszélő néhány hasonló és eltérő vonása

A két regény sujet-je sok vonatkozásban közel áll
egymáshoz. A "Halálfiai" egy magyar középnemesi család
három nemzedékét mutatja be, egy mintegy harminc eszten-
dőnyi időszakban, a múlt század végén és a huszadik szá-
zad elején. A történet, amelyet a regényben elmond az í-
ró, ennek a családnak a hanyatlása, illetőleg a harmadik
nemzedék egyik képviselőjének "nevelődése", felnőtté vá-
lása. A lengyel író is egy középnemesi, volt birtokos
család történetéről számol be. Ennek a regénybe foglalt
történetnek is a múlt század utolsó, illetőleg az új szá-
zad első évtizedei a jelen ideje, körülbelül az 1380-as
évek elejétől 1914-ig. A lengyel nemesi család is elvesz-
tette korábbi közöpbirtokosi helyzetét, itt szintén a kö-
zépnemesi réteg fölbonlását, átalakulását követhetjük nyo-
mon. Az "Éjjelek és nappalok"-ban a magyar regényhez ha-
sonlóan szinte külön történet a harmadik nemzedék egyik
képviseelőjének a sorsa. Jól ismert tény, hogy a két író
szoros életrajzi szál tűzte az ábrázolt történethez. Ba-
bits regényének végén fontosnak tartja közölni olvasójá-
val, hogy az elmondott történet eseményeit nem lehet azo-
nosítani a valósággal, ám az egyik megengedő mellékmon-

datban utal a kapcsolat jelentőségére: "... és ha talán sehol sem festett is föl annyit a maga életének színeiből, mint itt, és ha talán sokban hasonlít is a Regény Imréjéhez..."⁶⁵

Dąbrowska életrajzának számot adatával szintén könnyen bizonyítható, hogy az "Éjjelek és nappalok" megannyi szereplője, helyszíne összefüggésbe hozható saját életének eseményeivel. Nem volt különösen nehéz munka föl kutatni a regényben ábrázolt tárgyiasságok számos megfelelőjét a századforduló lengyel világában, a gyermek és ifju Maria Szumska /Dąbrowska leánykori neve/ környezetében, a russóvi udvarháztól kezdve Kalisz város /regénybeli megfelelőjét Kaliniecnak keresztelte az író/ jellegzetességéig. Lengyel irodalomtörténészek föltárták ezeknek a megfeleléseknek a legtöbbszörét, a mi számunkra itt az író életrajzának és a műben ábrázolt világnak szoros kapcsolata a fontos.

Részben az életrajzi tényekből is következtethetünk arra, hogy az elbeszélő mindkét regényben a harmadik nemzedék képviselőjéhez áll a legközelebb. Ebben a föltevésünkben megerősít az a tény, hogy az "Éjjelek és nappalok" első két nemzedékének története némiképp lezártnak csak Agnieszka szemszögéből tekinthető. Az elbeszélő például átlátja, ismeri anyjának, Barbarának teljes élettörténetét: "Az ének dallamát viszont bármely pillanatban föl tudta idézni magában, most és az egész életében, s mindig Borek és az itt töltött idők emléke kísérte." /ÉN -

I.21./.. A "Halálfiat"-ban is egy az eseményeknél későbbi időpontból látjuk a történeteket; többször hangsúlyozza az elbeszélő, hogy egy lezárt történetről és egyben lezárt történelmi korszakról van szó, amelynek értelmezését leginkább a mű második részében középponti helyzetbe került szereplő, Imrus közeléből — legalábbis időbelileg — kísérli meg. Mind a két regényben a történet az elbeszélés idejéhez képest multban játszódik, ez a mult azonban nem századokkal korábbi történelem, hanem az elbeszélés idejét közvetlenül megelőző kor."Az "Éjjelek és nappalok" elbeszélésének a tárgya teljesen a multhoz tartozik; ahhoz a multhoz, amely még él az emlékezetben és a szájhagyományban, de már végérvényesen elmúlt." - írta a regény egyik kortárs méltatója, Ludwik Fryde.⁶⁶ A multról van tehát szó, de a jelennel közvetlenül érintkező multról. Arról a korszakról, amely meghatározza a jelent. Ez a meghatározottság kap nyomatékot egyébként a leszármazás elvében is, hiszen a regény egymást követő nemzedékek sorát mutatja be. Az elbeszélő közvetlenül érdekelt ennek a multnak a bemutatásában, némiképp saját meghatározottságát is keresi az elődökben. Az elbeszélés mind a két regényben mult idejű és egyes szám harmadik személyű a klasszikus realista regényekhez hasonlóan.

A családi történet Dabrowska és Babits regényében is egy történelmileg meghatározott társadalmi réteget, annak sajátos közegét eleveníti meg. S ez a közeg — a birtokos

nemesek lesüllyedt világa -- megegyezik azzal a társadalmi közeggel, ahonnan a két író származik. E közhelyszámba menő tény említésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a két regénynek -- függetlenül az írói szándéktól -- a célbavett befogadói is elsősorban ennek a nemesi származású középosztályi rétegnek a tagjai. Ennek a rétegnek a mentalitását, jellegzetes szokásait ismerjük meg ezekből a művekből, számos olyan részletet, apróságot, amelyek szerves részei voltak egy viszonylag koherens szubkulturának, megannyi olyan mozzanatot, amelynek megértéséhez bizonyos foku bennfentesség szükségeltetik. Joggal állapította meg a lengyel regényről egy másik kortárs bírálója: "... tudomásul kell vennünk, hogy az Éjjelek és nappalokat a maga teljességében az az értelmiség érezheti át, amelyiket közvetlen szálak fűzik a falusi és nemesi hagyományokhoz."⁶⁷ Gondoljunk arra, hogy a "Halálfiak"-ban milyen magától értetődő természetességgel használ az író olyan latin fordulatokat /itt most nem nyelvének mitológiai képeire, alluzióira gondolunk/, amelyek a vidéki nemesi származású középosztály nyelvében megszokottak számítottak. "S Gyula filozófus volt, a non olet elvének alapján." - jegyzi meg az elbeszélő a regényben /H. 534./, föltételezván a pecunia non olet latin közmondás ismeretét.

A lengyel és a magyar regény elbeszélőjét az első pillanatban nagy mértékben hasonlónak véljük egymáshoz. Mind a két elbeszélőt ahhoz a tipushoz érezzük közel, a-

melyet Franz K. Stanzel "szerzői elbeszélő"-nek /auktorialer Erzähler/ nevezett,⁶⁸ és a történet közvetítőjeként jellemzett, aki a regény fiktív világa és a szerző, valamint az olvasó valósága között helyezkedik el, aki kívül áll a jellemekek világán, lényege szerint más dimenzióba tartozik, mint a szereplők. Az "Éjjelek és nappalok" és a "Halálfiak" elbeszélője a klasszikus realista regények mindentudó, az ábrázolt világot fölülről szemlélő elbeszélőjére emlékeztet. A szereplőkhöz képest többletismerettel bírnak, előre- és hátrapillanthatnak, véleményyt, ítéletet mondhatnak -- és mondanak -- cselekedetekről, eseményekről, történelmi eseményekről és eszmékről. Elmondják a történetet, az eseményeket - a krónikás, a megfigyelő szempontjából, az ábrázolt világot kisebb vagy nagyobb távolságból szemlélve, és közlik a szereplők gondolatait is. Mégis közelebbi vizsgálat után hamar beláthatjuk, hogy az elbeszélő Babits és Dąbrowska regényében, néhány hasonló vonásuk ellenére, különbözik is -- mégpedig jelentős mértékben -- egymástól. Rokonság vonása a két regénynek a szerzői elbeszélő szerepének bizonyos csökkentése; nem föltétlenül és minden helyzetben mindentudóak, gyakran közelednek egyik vagy másik szereplő tudatához /a "Halálfiak"-ban például Miskáéhoz, Nelliéhoz és főképp Imruséhoz; az "Éjjelek és nappalok"-ban pedig Barbaráéhoz, Bogumiléhoz és Agnieszkáéhoz/. Abban is található hasonlóság közöttük, hogy a belső -- tudati -- ábrázolásban a századelő korszerű lélektanának e-

redményeivel "dolgoznak", sejtetni engedik például Freud nyomán a tudatalatti folyamatokat. Ahogy Rónay László megállapította a "Halálfiak" írójáról: "Költői finomsággal és beleérzéssel kalauzol a lélek belső tájaira, s a regényben több minden történik ezen a rejtett vidéken, mint a felszínen, az események áradásában."⁶⁹ Az elbeszélő így érzékelteti a tudat mélyén zajló folyamatokat: "Nelli fantáziájában rettenetes képek derengtek, nem is sejtve, be nem vallva, mint egy élő nem hívott fotográfia: láthatatlanul." /H. 159./.

Sem Babits, sem Dąbrowska regényében nincs megnevezve az elbeszélő, akik közel állnak a műben tárgyiasult szerzői tudathoz. Abban is hasonlítanak egymásra, hogy nem mindig ugyanabban a hangnemben szólnak, s az egyes elbeszélő hangnemek között hierarchikus alá- és fölérendeltség van. Mindkét regényben előfordul, hogy az elbeszélő az egész regényvilág fölött ítélkezik, hogy krónikásként számol be eseményekről, hogy szereplőinek adja át a szót, és hogy közvetítik az olvasónak a szereplők gondolatait. Alapvető különbség viszont közöttük, hogy az "Éjjelek és nappalok" elbeszélője mintha egészen eltűnnék a regényben ábrázolt világ mögött, jelenlétét szinte alig érzékeljük, a "Halálfiak"-ban viszont az elbeszélő maga is előlép, fölhívja magára a figyelmet, közvetlenül tájékoztatja az olvasót jelenlétéről. A lengyel írónő — erről később szeretnénk bővebben beszélni — közvetlenül fönntartja regénye végéig az objektivitás lát-

szatát; azt az illuziót akarja kelteni, hogy amit elmond, az megtörtént a valóságban. Hogy miképpen érsékeli ezt a mű befogadója, arról többek között Kerényi Grácia is beszámolt a Dąbrowska életművének szentelt 1963-as tudományos ülészekon: "Az 'Éjjelek és nappalok'-ban tehát nincs semmi, ami a regény fiktív jellegéről árulkodna; assal a megnyugtató érzéssel lehet ezt a könyvet olvasni, hogy ami meg van benne írva, az meg is történt."⁷⁰ Dąbrowska ezzel eleget tesz annak a követelménynek, amelyet a klasszikus realizmus megszokásrendszere írt elő: az ábrázolt világ valóságosnak tűnik föl a befogadó szemében.

Különböző hangokon beszél tehát mindkét elbeszélő. A következőkben megkíséreljük a "Halálfiak" és az "Éjjelek és nappalok" elbeszélőjének különböző hangjait szétválasztani. Ennek az elkülönítésnek a kritériumai: az elbeszélés nyelve, a közlések jellege /jelenetek - mások beszéde, leírás/, az elbeszélő távolsága az általa elmesélt eseményektől. Dąbrowska regénye elején az elbeszélő krónikásra emlékeztet, aki mintha mesét mondana a család őseiről: "Valamikor réges-régen a Niechcicek nagyjából olyanformán éltek, mint a többi falusi kastély lakói." - így hangzik az "Éjjelek és nappalok" első mondata /ÉN I.7./. Ez a krónikás számol be azokról az eseményekről, amelyek az elbeszélő történet előtt zajlottak le; a két főhős, Barbara és Bogumil őseinek, származásának bemutatását a regénytől formailag is elkülönített /nem kapott számot, mint az alfejezetek/ expozícióban

végzi el a krónikás, közvetlen közlés formájában. Hangját azonban még az első fejezetekben is halljuk, egyre halkulóan, az elbeszélés időviszonyai átalakulnak, a távolabbi múlt helyét a jelen foglalja el. A 4. fejezet kezdetétől jelölve van a történet ideje: "Winczewski volt jószágigazgató lakását nem adták át április elsején Niechcicóknak." /ÉN I.39./. A "Halálfiat" elbeszélője először a halálos szüret történetét elmondva az anekdotát mesélő vidéki magyar nemes hangjára emlékeztető módon szólal meg. Elbeszélése közben megelevenedik a múlt századi magyar regényekből jól ismert életkép: "A hegy letarolva, a szőlőlevél vörösen fonnyadt már, csak a vincellér dolgozott a présház homályában..." /H. 3./, a szereplőket keresztnevükön említi az elbeszélő /Rácz Józsi, Cenci/, familiárisan, a csattanóval fejeződik be a történet. Ez a hang a későbbiek folyamán sem tűnik el a regényből, megszólal egyszer-egyszer, mint a gádorososi világ egyik képviselőjének hangja, mintha az író a kisvárosi szóbeszédet engedné megnyilvánulni, amire hivatkozik is néha az elbeszélő. Például a következőképpen: "Itt csupán a gádorososi utólagos verdiktet idézhetjük, mely egyetlen mondatban foglalható össze: - Hogyan adhatta a kezébe a pénzt -- már ti. Döme -- annak a könnyelmű gyerekek?" /H. 545./.

Az "Éjjelek és nappalok" krónikásának szerepét folytatja némiképp a történelmi eseményekről beszámoló kommentátor. A "nagy" történelemről tudósít, rendszerint

egyszerű, tényközlő mondatokban: "Néhány napba se telt, s a nagy postás- és vasutassztrájk áttért az orosz megszállás alatt álló lengyel területre is. A gyárak is leálltak, s a zavargástól félve a boltok egy része is becsukott." /ÉN II.109./ - olvassuk az 1905-ös mozgalom kezdetéről a beszámolót. Az elbeszélőnek ez a "hangja" ismeri az események lefolyását, tudja, mi történt a lengyel területeken, Oroszországban és külföldön. Távlatai jóval szélesebbek, mint az egyes szereplők. Ez a hang azonban viszonylag ritkán szólal meg. Az elbeszélő a leggyakrabban -- a jelenetek és leírások egymást követő sorában -- párbeszédet "idéz", tájat, helyzeteket, külső körülményeket ír le, illetőleg a szereplők gondolataiba enged betekintést. Azt is meg kell jegyezni, hogy Dąbrowskánál igen gyakran olvad össze, pontosabban folyik át egymásba a leírás és az adott helyzetben lévő szereplő gondolatainak bemutatása, mégpedig külön nyelvtani jelzés nélkül. Ilyenformán például: "Barbara kisasszony növenéklánynak látszott mellette, s annak is érezte magát. Riadtan állapította meg, hogy most lát először igazi nőt életében..." /ÉN I.15./. A szereplők tudatában lezajló folyamatokról tehát a lengyel író kétféle módon számol be.

Már Dąbrowska regényének kortárs kritikusai is figyeltek az elbeszélő gyakori rövid "közbeszólásaira", summázó ítéleteire, amelyet azóta is csak az író "aforizmáiként" emlegetnek. Olyan mondatokról van szó, ame-

lyek a történet cselekményrétegétől valamennyire függetlenek, értékelő-magyarázó szentenciák. Lássunk két jellegzetes példát: "Elválás előtt mindenki szeretné rendbe tenni a lelkiismeretét azokkal szemben, akiktől búcsúzik." /ÉN I.261./, "Mert az a remény, hogy részünk lesz valamiben, amit igaz életnek hiszünk, értékes valódiságot kölcsönöz annak is, amiről eddig azt hittük, hogy csak árnyéka a dolgoknak." /ÉN I.274./. Egyik esetben sem valamelyik szereplő gondolatairól van szó, hanem egy hozzájuk képest külső szemlélő megjegyzéseiről. Ludwik Fryde annak idején a következő módon jellemezte ezeket a megjegyzéseket: "Dąbrowska aforizmáinak tehát mintha két arcuk volna. Egyrészt megmagyaráznak emberi cselekedeteket, fölszínre hozzák a hősek viselkedésének rejtett rugóit, másrészt - értelmezik az emberi tetteket, rámutatnak értelmükre és értékükre."⁷¹ A regény több kritikusa az író nő világképét e szentenciák alapján kívánta rekonstruálni, föltételezván, hogy ezekben az aforizmákban szólt Dąbrowska közvetlenül, itt fejtette ki nézeteit a világról, az emberről. Már az ötvenes években figyelmeztetett arra Iwa Korzeniewska, hogy csak a regény közlésmódjának elemzésével lehet megállapítani, milyen funkciót töltenek be a műben az aforizmák: "Nem a szerző életről való tudásának summázatáról van szó, hanem egy olyan formájáról a narrációnak, amelyik a szereplőinek életéből következetesen részt kérő írók sajátja."⁷²

Az "Éjjelek és nappalok" elbeszélőjének kitűnő jel-

lemzését találjuk meg Janusz Sławinski tanulmányában,⁷³ a továbbiakban az ő elemzésének néhány tanulságát szeretnők bemutatni. Ezek az aforizmák igen fontos szerepet játszanak a regény narrációjában, mondhatni ez a szerep az elbeszélés jellegzetes sajátossága. Ezek a mondatok rendszerint szervesen beleépülnek az elbeszélés szövetébe, mindazonáltal formájuk és tartalmuk szerint egyértelműen elkülönülnek tőle. Nem az események közötti viszonyra utalnak, a befogadó figyelmét a cselekményen kívüli síkra irányítják. Olyan távlat nyílik általuk, amelyik nem következik az ábrázolt világ immanens belső rendjéből. Az elbeszélő erkölcsi maximái világítják meg a szereplők és az olvasó közötti területet. Ez az a szféra -- állapítja meg a lengyel kutató --, amelyet "talán úgy határozhatnánk meg mint a mű 'fölböttek tudata'".⁷⁴ Ezzel pedig az író tulajdonképpen korlátozza bizonyos mértékig a realista elbeszélésnek azt az alapvető funkcióját, amellyel beszámol hőseinek sorsáról. Az általánosító formulák az elbeszélte eseményeket és az ábrázolt jellemeket bizonyos erkölcsi értékekkel szembesítik, mégpedig olyan értékekkel, amelyek ugyanazok az elbeszélő és a befogadó közösség számára. Ez az elbeszélői hang valamiképpen "időn kívüli". Amikor az elbeszélő megszólal rajta, mintegy saját jelenidejét terjeszti ki általános érvényűvé. Sławinski mind-ebből a következő megállapításra jut: "Az Éjjelek és napalok szerzője nemcsak a kortársi próza azon törekvései-

nek fordított szinte tudatos közömbösséggel hátat, amelyek látványosan fölléptek a realista tendenciákkal szemben, hanem azoknak a törekvéseknek is, amelyek -- különösen a naturalizmus -- átalakítják a realista mintát, bár alapjában nem fessítik szét kereteit. A mű 'fölbűttes tudatára' utaló kijelentéseknek antinaturalista jellegük van, hiszen nyilvánvalóan azt bizonyítják, hogy a regény világa nem csupán események és dolgok együttese, hanem az elbeszélő erkölcsi indítványa is."⁷⁵

A "Halálfiat" elbeszélőjének sem egynemű a beszéde, nehezebb azonban szétválasztani egymástól az egyes "hangokat", mint a lengyel regényben, és Babits nem mindig annyira következetes a hangok együttesének megszervezésében, mint Dąbrowska. Kétségtelen, hogy Babits regényében is a szöveg egyik rétege azokból a mondatokból áll, amelyekben a szerző tudatához közel álló, a regény világa fölött álló kommentátor közül az olvasóval. Ennek a rétegnek a terjedelme viszonylag csekély a meglevenített párbeszédhez és a leírásokhoz képest. Ez a "hang" tájékoztatja a befogadót a történelmi változásokról, néhány rövid mondatnyi summázatban összefoglalva néhány év, egy-egy meghatározó személyiség jelentőségét. Például: "/Künn nagy, hivatalos épületek nőttek, a városban most emelték a Törvényszéki Palotát; vasutakat raktak, mozgalmakat szerveztek; az Állam működött, mint egy óriás gép..."

/H. 60./. Figyeljük meg, az író külön jelzi -- zárójellel --, hogy az elbeszélő történethez képest külső meg-

jegyzésekről van szó, sőt itt az elbeszélő közvetlenül meg is mondja az olvasónak, hogyan kell értelmezni ezt a közlést: "De ezek a moralista széljegyzetei; amik nem tartoznak a történethez./" /H. 60./. Az ilyen típusu formulákról -- "Ez volt pedig a Szerelem kora Magyarországon, a frázissá vált és Jókaitól tanult szerelemé ..."
/H. 47./ -- állapítja meg Sipos Lajos,⁷⁶ hogy "magyarázó szerzői kommentárok". Ezt a meghatározást azonban kiegészíthetjük azzal, hogy -- az "Éjjelek és nappalok"-hoz hasonlóan -- e közlések hozzák létre az elbeszélő és befogadó közötti kommunikáció, közvetlen kommunikáció, síkját. Babits regényében azonban ez a "fölköttes tudat" más, mint a lengyel regényben. Egyik esetben valóban kortörténeti kommentátor, máskor erkölcsi jellegű szentenciák megfogalmazója. Egy-egy közbeszólásában, például Gyula és Nelli várótermi éjszakájá; elmesélvén, így nyilatkozik meg: "A bűn talán épp annyiszor származik gyávaságból, mint vakmerőségből." /H. 153./. Ismét más esetben a szereplők gondolatainak külső kritikusa; így próbálja elemezni például Gyula motivációját: "/A lélektan tudománya gyenge kinyomozni, így volt-e vagy nem? de később Gyula maga is sokszor mondta féltréfásan, amint az már tőle kitellett, hogy minden csak ebben a pillanatban jutott eszébe, és tulajdonképpen minden csak véletlenség volt, és ő hazudott Nellinek, és csak a perc ihlete mondatta vele e szavakat./" /H. 143./.

Illyés Gyula joggal állapította meg a "Halálfiat"

elbeszélőjéről: "Alakját nemcsak szemtől szembe velünk egy sikon látja, hanem felülről is, ahol ő tartózkodik, és úgy, hogy nem rejti el magát."⁷⁷ Alapvető különbség a lengyel és a magyar regény elbeszélője között, hogy — amint fentebb már említettük —, a "Halálfiú"-ban néha megszólal személyes hangon, mintegy párbeszédet kezdeményez a befogadóval: "Hogy miként került es alkalommal Gyulához Döme bácsi pénze?" /H. 545./ - firtatja Imrus lapalapításának anyagi hátterét egy kérdés, amelynek címzettje csakis az olvasó lehet. Néhány alkalommal kiderül a szöveg szövetébe rejtett megjegyzésekből, hogy ez az elbeszélő meglehetősen közel áll magához a mű szerzőjéhez: "Hősi éhség: paradoxnak látszik, de ilyesvalami lohogott Imrusban, mint annyiunkban akkor..." /H. 362./. Az elbeszélőnek est a hangját Babits azonban nem mindig választja el az ábrázolt világ bemutatásától, a leírásoktól, a szereplők megelevenített gondolataitól. A regény második felében azzal az eljárással is ritkábban találkozunk, hogy est a hangot zárójellel különíti el a szöveg többi részétől.

Státusa nincs olyan határozottan körülhatárolva, mint az "Éjjelek és nappalok"-ban, ahol egyébként az elbeszélő "elrejtettségének" lényeges funkciója van. Dąbrowska regényében az elbeszélőt állandó távolság választja el az ábrázolt eseményektől, a távolság nagysága egyforma az elbeszélő ismereteit és erkölcsi hozzáállását illetően is. Est a távolságot Sławinski az "egyvetéris /vagy el-

fogadás/ távolságának" /lengyelül: dystans zgody/ nevezni. "Olyasvalaki álláspontját jelenti, aki kívül van az elbeszélte történeten, de akiben megmaradt az ábrázolt élet és az emberi magatartás sokfélesége iránti jóindulat és tisztelet."⁷⁸ Ez az elbeszélő egyformán tekint mindenre, emberi viselkedésre, gesztusra, a természetre és tájra, erkölcsi döntésekre, történelemre és világnézetre. Az "Éjjelek és nappalok"-ban — amint arra megjelenése óta számosan rámutattak — a hétköznapi életnek sajátos értéket. A kortárs irodalomtörténész, Leon Pomirowki megfogalmazását idézve: "A mű alapvető célja az élet közönséges mindennapiságának fölemelése a legfontosabb művészi probléma szintjére. Rendkívüli erőfeszítéssel érte ezt el az író, a nyugalmat, kiegyensúlyozottságot, egyforma erejű flaubert-i fénytel pásztázza végig kompozíciójának minden részletét."⁷⁹ Ennek az egyenletes elbeszélői távolságnak felel meg Dabrowska nyelvének egyszerűsége, közelsége a korabeli beszélt lengyel köznyelvhez. Hiányoznak belőle az expresszív kifejezések, hiányzik belőle minden rendkívüli, minden szokatlan, az író csinján bábuk a szóképekkel, általában a hősök tudatának ábrázolásában és a tájleírásokban használ csak metaforákat. Ez a stílus gyökeres ellentéte volt a huszas évek lengyel epikai stílusának, amelyben a nyelvi megformálásra és nem az ábrázolás tárgyára vetette a hangsúlyt, mint Dabrowska.

Babits e tekintetben inkább a huszas évek lengyel prózáival rokonítható. A "Halálfiúk" elbeszélője igen

gyakran lírai költő, aki képekben fogalmaz, gazdag mitológiai apparátust vonultat föl, nemcsak a leírásokban, hanem a hősök gondolatait idézve, sőt krónikásként és az ábrázolt világot értelmező "fölköttes tudatként" is. Ez a líraiság áthatja az egész regényt, "A Halálfiat-t mindvégig átszövi a költő jelenléte" - állapítja meg Rónay László.⁸⁰

Nincs arra módunk, hogy tüzetesen elemezzük a regény stílusát, csak az elbeszélő jellemzéséhez kívánjuk mérlegelni az általa használt nyelv következményeit. A gazdagon stilizált, helyenként szecessziós nyelv, a szokatlan szóképek az elbeszélő szubjektív élményeit, hangulatait közvetítik az ábrázolt világról, néha eltávolodván attól, mintha léteznék egy külön szférája, az ő érzelmi világa, amelynek egyébként néha kevés köze van az ábrázolt eseményekhez. Szürös pamfletjében némileg joggal kifogásolta ezt Szabó Dezső.⁸¹ Amikor például Hintás egy olaszországi albumot nyújt át Kovács Lacinak, az elbeszélő így kommentálja: "méla gondolás suhant el boltoz márványhid macskaháta alatt." /H. 39./; vagy Nelli lelkiállapotáról való beszámoló közben: "rózsaszín torkában ijedt szavak akadoztak, mint csengős bárányok a kerítés körül..." /H. 46./. Ilyen helyzetekben a líraiság egy olyan külön dimenziót teremt az elbeszélő és a befogadó között, amelynek önmagán kívül kevés értelme van.

Ez persze csak a lírai stilizálás eseteinek egy részére érvényes. Gyakran irónikus hatást idéz elő, máskor jól szolgálja a szereplők lelkiállapotának bemutatását,

hangulatok érzékeltetését. Például az elérendő hirnév csábítását izlelgető ifjú költő, Kovács Laci tündését így mutatja be az elbeszélő: "Aranyport szitált szemébe a délutáni nap; hintórobogás zendült egyszerre távolból, mint a Jövő Dicsőség hintájának zaja; s a Hintássék nagy reményezin kapuja, mint diadaliv kanyarodott gépies lép-
tei elé." /H. 35./.

Az impresszionista módon rajzolt kép némi irónikus távolságtartással idézi meg a hőst. Adekvátnak érezzük az elbeszélő stílusát akkor is, amikor a zaklatottságot expresszionistikus eszközökkel festi /ez egyébként ritkábban fordul elő/: "Amint az ember elment ingó padlón kapaszkodva, Nelliből kitört a zokogás. Kitört óhatatlanul, görcsös erővel, ritmusosan és elfoglalta magának az egész asszonyt, testét és lelkét, hogy nem maradt ott, az átázott, piaskos kocsipárnán egyéb, mint egy nagy, lüktető, semmire sem gondoló keserű zokogás." /H. 141/.

Az elbeszélő stílusának másik jellegzetessége a klasszikus mitológia alakjaira, helyzeteire történő gyakori hivatkozás. Ennek egyik funkciója szintén irónikus: a homéroszi hősök köntösében megjelenő regényalakok soruk nevetségessé vált minőségét viselik az elbeszélő szemében. Mint például: "S mint Nestor hajdan a szónoki bottal, úgy állt Döme bácsi a légyecsapóval..." /H. 50./;

"Döme bácsi, mint Agamennon hajdan, vezérkedett volna Helenéért, s szívből lesajnálta szegény Menelaoszt." /H. 185./.

A mitológiai és világirodalmi allúziók, hivatkozások gyakorisága, némelykor erőltetettsége azonban helyenként fő-

lőselegesen megterheli az elbeszélő szövegét, nemegyszer nincs különösebb funkciójuk, egyszer-rászor az a benyomás lehet az olvasónak, hogy az elbeszélő műveltségéről kívánja őt meggyőzni. Az ilyen fordulatokban mindenképpen ilyesmi érezhető: "És Noémi sirva fakadt, mint Ariadne Theseus előtt..." /H. 407./ vagy "mint a misztikus Anyák, kikről Goethe beszél" /H. 227./. Az elbeszélő stílusának ezek a sajátosságai /a tudásitottság és a mitológiai-irodalmi alluziók/ bizonyos tekintetben mindenhatóságát erősítik, azt hangsúlyozzák, hogy az ábrázolt világ mennyire az ő teremtménye. Az elbeszélő lírai személyisége rányomja bélyegét a leírásokra, a szereplők megidézett párbeszédeire és gondolataira egyaránt. Összegezve megállapíthatjuk: Babits regényében jóval kevésbé objektív az elbeszélő, mint Dąbrowskáéban.

A lengyel regényben az elbeszélés üteme lassu és kiegyensúlyozott /innen, hogy legtöbb olvasója az élet föl-tartóztatathatatlán "folyását" érzékeli az "Éjjelek és nap-palok"-ban/, a "Halálfiú"-ban jóval szaggatottabb, nem egyforma tempójú az idő múlása, az ábrázolt idő nincs körülbelül megegyező terjedelmi szakaszokra föl-bontva.

Mindkét műben érvényesül — a realizmus normáinak megfelelően — az okozatiság elve, csak tendenciaszerűen azonban, nem szigorú determinizmus formájában. A lengyel és a magyar regényben is vannak az elbeszélő által kellően meg nem világított, homályos helyek, és az egy irányba előrehaladó történet mellett előfordul, hogy egy

későbbi időpontban kapunk információt korábban megtörtént eseményekről. Az "Ejjelek és nappalok"-ban például Bogumil élettörténetének számos olyan eseményét, amely a regény jelenideje előtt zajlott le, így, visszapillantva /párbeszédéből, a szereplő közléséből/ ismerheti meg az olvasó. Babits közvetlenül a befogadóhoz fordulva ad tájékoztatást az elbeszélésben megvalósuló szükségességéről: "Valószínű, hogy a Véletlen istene működött ezuttal is, akit a regényírók ignorálni szoktak, holott hatalmas ur a édes testvére a komoly Sorsnak; nem állít akadályt nénye útjába." /H. 76./. Rendkívül tanulságos, amikor regényében az elbeszélő az ábrázolt világ lehetséges oksági viszonyainak problémáin töpreng: "Ki állapítja meg az események igazi összefüggéseit? A regényíró nagyszól, pontokat köt össze, melyek a valóságban külön állanak; s elhanyagolja a pontokat, melyek rajzába nem illenek. Nem jobb-e egyszerűen a pontokat rajzolni: a történések e csillagait, melyeket lelki szemünk ugyanis annyira hajlandó a Sors csillagképévé kötni össze? holott igazi összefüggésük és egymáshoz tartásuk láthatatlan." /H. 77./

Babits tehát arra figyelmezteti olvasóját, hogy a történetet elbeszélő személy tudása korlátozott; amit közül az eseményekről, az részben önkényes szelekció eredménye. Leleplezi az elbeszélőt, kételyeket kíván vele szemben támasztani az olvasóban. Nem akarja azt, hogy száz százalékosan megbízhatónak tartsák, de azt sem, hogy teljesen megbizhatatlannak. E szempontból igen jellemző

az Ópium-éj és a Gyilkosság és Szerelem című fejezet eseményeinek az elbeszélése. Mintha a megtörténtekeket rekonstruáló nyomozó mondaná el az éjjelbe huzódó, és tragédiával végződő kisvárosi mulatás részleteit. Végig bizonytalanságban hagyja az elbeszélő a befogadót afelől, hogy ki követhette el a gyilkosságot, az eseménysor némely "pontjának" kimerevitésével -- mint egy félrevezető hamis nyomot fölkináló detektívregény szerző -- és egymásutániságával azt a gyanút kelti, mintha Hintáss lett volna a tettes. A regény további fejezeteiben is fontos szerepet játszik ez a bizonytalansági tényező, a gyanu Hintásra vetülő árnyéka. Itt most a mi számunkra az az érdekes, hogy az elbeszélésnek ez a módja tagadja az ábrázolt világ tökéletes megismerhetőségének, oksági viszonyai föltárhatóságának illúzióját.

Dąbrowska és Babits is -- ki-ki a maga módján -- lazítani kívánt a kizárólagos meghatározottság elvén, de oly módon, hogy megmaradjon az elbeszélő fölénye az ábrázolt világhoz képest.

3. Párhuzamok és különbségek az idő- és térviszonyokban

Közhelynek számít az a megállapítás, hogy milyen fontos konstrukciós elve a regény műfajának az idő, "A regény elmélete"-ben Lukács György egy helyen ilyen tömören fogalmazza meg: "... a regény egész belső cselekménye nem más, mint küzdelem az idő hatalma ellen."⁸² Ez a velős formula természetesen talál az egymással szembe fordított

lengyel és magyar regényre is. A következőkben arra a kérdésre kívánunk válasszolni, hogy miként alakította ki művében az idő- és térviszonyokat Babits, illetőleg Dąbrowska, hiszen nemcsak arról van szó, hogy a "Halálfiái" és az "Éjjelek és nappalok" is egy több évtized alatt végbemenő folyamatról, egy lengyel, illetőleg egy magyar család több nemzedékéről ad számot, vagyis mindkét regény sugallja valamilyen kontinuitás-elv érvényességét, hanem arról is, hogy a művekben megformált idő és tér közvetíti az értékszerkezet fontos elemeit. Hogy az idő mindkét műben kiemelten jelentős szerepet kap, arra a lengyel regény címe, illetőleg Babits művének fejezetcímei is utalnak. Önmagáért beszél Dąbrowska regényének a címe: "Éjjelek és nappalok", két napszak neve többesszámban, azé a két napszaké, mely együtt említve egy egész nap teljességét jelenti, amit még tágabb érvényűvé tesz a többes számu forma. A mű jelentésében -- mint majd részletesen szólnunk róla -- ennek a címnek kulcsszerepe van. A "Halálfiái"-ban több fejezetcím jelöl időegységet: az első /Évek/, a második /Napok/ és a harmadik /Ópium-éj/, de két további is konkrétan időviszonyokra utal, egy emberi élet szakaszaira: a kilencedik /A boldog gyermekkor/ és a tizedik /Óh, vidám kamasszorkor/. Tanulságos, hogy Babits a regény egyik vázlatában -- Sipos Lajos mutatta be a Babits hagyaték anyagából⁸³ -- a tervezett hat fejezet mindegyikének időre utaló címet adott /I. Évek, II-III. Napok, IV. ismét hónapok, V. s évek suhannak el, VI. esztendőik utolja/.

Említettük, hogy mindkét regényben jól érzékelhetően el van különítve az elbeszélés ideje a történet idejétől. Mind az "Éjjelek és nappalok", mind a "Halálfiak" elbeszélője olyan eseményekről számol be, amelyek megtörténtek az elbeszélés kezdete előtt. Ezzel az ábrázolt világ pontosan körülírt határokat kap, bizonyos időbeli távolság jön így létre az elbeszélő és a bemutatott történet között. Jelszi ezt az elbeszélő által használt igeidő is mindkét műben; a leíró részekben a lengyel és a magyar író is kizárólag múlt idejű igealakokat használ. Mindazonáltal az elbeszélő események nem esnek beláthatatlan távolságra az elbeszélés idejétől. Mint fentebb megjegyeztük, az elbeszélő nézőpontja a családok harmadik nemzedékeinek egy-egy képviselőjéhez /Agnieszka, illetőleg Imrus/ van a legközelebb, tehát olyanformán is elképzelhetjük, hogy a történet ideje körülbelül az az időszak, amire ennek a nemzedéknek a tagjai személyes élmények alapján visszaemlékezhetnek, vagy amiről közvetlenül tudomást szerezhettek családjukban szüleiktől, nagyszüleiktől. Babits regényének elbeszélője konkrétan is utal erre: "Imruskával lassan ment az idő, nagyon, nagyon lassan. De ezek a hosszú évek rövidek lettek az emlékekben, mint egyenes út a perspektívában..." /H. 30. - kiemelés K.Gy.Cs./. Az elbeszélés és a történet idejének kapcsolatában fontos tehát, hogy a jelent közvetlenül megelőző korszakról van szó. Íróink fölfogásában tehát a múlt meghatározó a jelenre nézve. De az is kétségtelen mind a két regényben, hogy a tör-

ténet idejét alapvető cezura, történelmi korszakhatár választja el a jelentől, az elbeszélés idejétől. Babits elbeszélője többször konkrétan céloz erre, olyan mondatokban, amelynek közvetlen címzettje az az olvasó, aki maga is az elbeszélés idejének kortársa: "Levélre levél: az Ádria másik partjáról, mely akkor még magyar tenger volt..." /H. 207. - kiemelés K.Gy.Cs./. A történet ideje lineárisan halad előre a két regényben, folyamatosan közeledik az elbeszélés idejéhez. Az "Éjjelek és nappalok" első /számozatlan/ bevezető fejezetében a krónikás szerepében megszólaló elbeszélő a családi hagyományról, az ősről tudósít, időhatározószókkal jelezve /valamikor, réges-régen/, hogy a történet tulajdonképpeni idejét megelőző régmultról van szó. A már számozott I. fejezetben kezdődik a tulajdonképpeni történet, ezt az új időt, a jelent is időhatározószóval jelzi az író: "Vidám, zajos nyüzsgés töltötte be most Ostrzeński Adam özvegyének otthonát." /ÉN I.13. - kiemelés K.Gy.Cs./.

Babits és Dąbrowska is pontosan meghatározza a történet idejét, az elbeszélő mindkét regényben hivatkozik jelentős, konkrét évekhez kapcsolódó történelmi eseményekre. Az "Éjjelek és nappalok"-ban olyan történetet mond el, amelyik az 1863-as lengyel felkelés bukása után kezdődik. A család őseit bemutató bevezetőben konkrét utalást találunk erre a történelmi fordulóra: "Alig egy évig éltek így /az Ostrzeński család - K.Gy.Cs./, mikor kitört az 1863. évi felkelés." /ÉN I.11./. A lengyel regény jelen-

ideje /mármint a történeté/ Barbara és Bogumil megismerkedésének és összeházasodásának eseményeitől /I. fejezet 2. alfejezet/ számítható, Bogumil ekkor harminchat esztendő volt /ÉN I.20./, s tudjuk róla tizenöt évesen részt vett a felkelésben; így körülbelül 1883-1884-ben járunk. A regény befejező jelenteiben Barbara asszony az első világháború elején menekül a németek által bombázott Kalinincból. A "Halálfiái"-ban az elbeszélő az első fejezetben közli, milyen történelmi korszakban járunk: "S Tizza Kálmán érája volt ez..." /H. 5./; mint ismeretes, a szóbanforgó politikus 1875-től 1890-ig volt Magyarország miniszterelnöke. Babits regényének Epilog című befejező részében az elbeszélő utolsó olyan megjegyzése, amely azonosítható valóságos eseménnyel, Blériot budapesti repülő bemutatójára vonatkozik: "Az újságok repülőgépekről beszéltek a kaszinóban; Blériot volt Budapesten..." /H. 689./ - a francia pilóta 1909-ban járt a magyar fővárosban.

Az időre utaló megjegyzések tehát konkrétak, a "Halálfiái"-ban és az "Éjjelek és nappalok"-ban is sok jelzés történik az idő- és térviszonyokra. Gyakorik az idő- és helyhatározóssók, sűrűn előfordul, hogy hónapok, évszakok jelszik az idő múlását, például ilyen mondatokban /Halálfiái/: "És ismét hónapok teltek el..." /H. 155./, "Késő ősz volt már..." /H. 200./. A lengyel regényben is gyakoriak az efféle formulák: "Eljött az április, rügyek csillantak fel a fákon..." /I. 159./, "Egy szép nyári napon..." /I. 167./, "Annak az évnék a márciusa..." /II. 467./, sőt

az egyenletes időmozgást érzékeltetendő Dabrowska minden fejezetben, alfejezetben arról is beszámol, milyen évszokban vagy hónapban járunk. Jelzik az idő múlását családi események /keresztelők, esküvők, temetések/ - inkább az "Éjjelek és nappalok"-ban, továbbá az években megadott idő: "... Niechcicék serbinóvi tartózkodásának harmadik esztendejében..." /I.167./ vagy a konkrét évszám - többször a "Halálfiat"-ban: "S már látta, mily törpén maradnak szőlőbogyói, s mily alacsonyra kell majd felmészelní óriás kádjára az ideí évszámot: az 1892-set." /H. 52./; "... de most /kilencvenötöt irtak ekkor/ az amerika veszszők már termést ígértek..." /H. 276./. Mind a két regényben -- mivel az elbeszélés ideje megközelítőleg egy emberöltő /itt is, ott is mintegy harminc év/ -- fontos szerepet játszanak a kül- és belpolitikai események mint időjelzők. Néhány példát említve csak illusztrációként, az "Éjjelek és nappalok"-ban: az 1863-as felkelés, a japán-orosz háboru, az 1905-ös lengyelországi forradalmi hullám, rendszerint rövid ténymegállapító mondatokban szólnak az elbeszélő: "A Balkánon fellobbant a háboru tüze: a szláv népek és a görögök fölkeltek a törökök ellen." /I. 544./; a "Halálfiat"-ban inkább a magyarországi politika változásaival jelzi az elbeszélő az idő múlását, a multat az egyes magyar miniszterelnökök hivatali ideje osztja szakaszokra, Tisza Kálmán után "Wekerle kora" /H. 281./ - vagyis az 1892-1895 közötti évek, majd "Bánffy kora" /H. 297./ - vagyis az 1895-1899 közötti évek kö-

vetkeztek; a kiemelkedő események közül szerepel a mil-
lenniumi emlékünnepe /Mikla és Imrus kirándulása Pesten/
és a Nyugat megjelenése /H. 685./ többek között, de a ma-
gyar regényben is találkozunk néha nemzetközi események-
kel: "Gyula mandzsu puszták rémeit idézte: csak tegnap
játszódván le az orosz-japán dráma." /H. 515./.

Az idő múlását jelszó mondatok arra utalnak, hogy mind
a két regénynek van egy bizonyos történelmi perspektívája.
A történet ideje körülbelül harminc esztendőt ivel át, ami
többé-kevésbé egy történelmi korszaknak tekinthető. Ez az
időszak az egyéni élet szemszögéből nézve akkora, amit ma-
gyarul emberöltőnek nevezünk, ennyi idő alatt fejlődik ki
egy újabb nemzedék. Amíg az új nemzedék felnő, általában
megismerheti az előző két generációt, a szülőket és nagy-
szülőket; ebben, a "családtörténelmi idő" dimenziójában, a
lengyel és a magyar regény rokona az európai családrégé-
nyeknek. De az időnek nem csak ez a két dimenziója külö-
nithető el az "Éjjelek és nappalok"-ban és a "Halálfiai"-
ban, az egyéni életek ideje, az életrajzi-biológiai idő
is szerepet kap a két regényben, végül pedig a három egy
irányban haladó kronológiai idővel Babits és Dąbrowska re-
gényében is szemben áll -- más-más módon ugyan -- a moz-
dulatlan, időfölkötti jellegű kozmikus idő, melynek nincs
eleje és vége, amelyet az elbeszélő idejének is nevezhe-
tünk.

A történelmi, a családi és az egyéni életrajzi idő
tehát regényeinkben az "objektív" idő, egyenletesen fo-

lyik, kezdete és vége van. Az egyes idődimenzióknak azonban más-más a ritmusa; egymáshoz való viszonyuk, valamint közös szembenállásuk az elbeszélés idejének időnkivüliségével /vagy időfölöttiségével/ a két mű értékrendszerének fontos mozzanatait közvetíti. Az idő egyes dimenzióinak elkülönítését igen fontosnak tartjuk a két mű értelmezése szempontjából.

Kétségtelen, hogy mind a két regénynek van egy történelmi dimenziója, az elbeszélte családtörténet része az általánosabb társadalmi-történelmi változásoknak, a történelmi sorsfordulók, politikai események mintegy keretbe foglalják az ábrázolt világot, esetenként meghatározó szerepük van a történetben. A lengyel történelemben a regényben ábrázolt események szempontjából meghatározó jelentőségű volt az említett 1863-as felkelés /ez a történet kezdete előtt mintegy husz évvel megtörtént nemzeti katasztrófa a regény több hősének -- Bogumil, Daniel Ostrzeński -- életében döntő fordulatot jelentett, a felkeléshez való viszony alapvető az egész második nemzedék számára, itt csak most Barbara példáját említsük/, illetőleg az a lengyelek által várt európai háború, melytől a felszabadulást remélték, s amely katasztrófként jelenik meg a regény utolsó lapjain. Az "Éjjelek és napalok" történelmi ideje egyszerre mutatja az egyetemes és a nemzeti történelem változásait: "Az 'Éjjelek és napalok' ciklusa nem csak a lengyel nemzeti élet szakaszait mutatja be, hanem az egyetemes történelemét is, nem csak

a XIX. század végi, XX. század eleji lengyel társadalom szellemi és politikai életét ábrázolja, hanem az egyetemes kulturáját is, amelynek fejlődésében fontos szerep jut a nemzeti tradícióknak." - olvassuk Dąbrowska orosz monográfiájának könyvében.⁸⁴ A történelem ideje azután hosszú fejezeteken át szinte eltűnik, háttérbe szorul; a Niechojic házaspár mindennapjai mintha egy történelmen és politikai korszaktól független idő dimenzióban következének egymás után, míg azután az 1905-ös lengyel forradalmi mozgalmakkal ismét előlép a történelmi idő, és Agnieszka tanulóéveit végigkíséri Varsótól a svájci egyetemig, hogy aztán apokaliptikus arcával jelenjen meg a regény zárlatában. A "nagy" történelem eseményeiről általában tudósít, beszámol az elbeszélő, ha ezek a történések földrajzilag távol esnek az ábrázolt világtól. Közvetlen élményként élik át a regény szereplői az 1905-ös orosz- és lengyelországi forradalmi hullámot és az első világháború kitörését.

A "Halálfiúk"-ban a történelmi időnek mintha a magyar nemzeti dimenziója volna az egyedüli léte, beéri az elbeszélő az egymást váltó miniszterelnökök és korok jellemzésével. Csak néha jegyzi meg egy-egy elbujtatott mellékmondatban, hogy baljós katasztrófa közeleg. A regény világának kezdetét történelmi tekintetben két jelentős sorsforduló határozza meg: a szabadságharc /mindenekelőtt Döme bácsi által fölidézett formájában/ és a kiegyezés /Miska liberális eszmérendszerének politikai alfája, Mis-

ka és Döme bácsi vitáinak tárgya/. A történelmi végpont pedig, annak ellenére, hogy az ábrázolt világ jelzett időbeli határa kb. 1909-re esik, az első világháború, azaz a történelmi Magyarország széthullása, amire számos célzást tesz az elbeszélő a befogadónak: "Itt fekszik Erdővár, melynek ma már egészen más a neve: mert minden emberi dolog változandó. Akkor azonban még Erdővár volt, magyar mezőváros..." /H. 677./. Itt is megjegyezhetjük már, hogy Babits elbeszélője tudatosan szembeállítja a történet idejének kiszűrését az igazi történelmi időkkel: "Ama más idők -- melyeket a történelem nagy időknek is mond -- nagyobb szórakozásokat is ismertek, de eszméik unt ereklékké váltak..." /H. 47./ - de ezzel a regény értékrendszerével kapcsolatos problémák közelébe érkeztünk.

f2
A történelmi idődimenzió² eleje és vége bizonyos mértékig az író által önkényesen meghatározott időpont, egy folyamatból különítenek el egy szakaszt. Regényeink esetében ez az elhatárolt időtartam olyan kezdő- és végponttal bír, amelyek vagy közelállnak történelmi korszakhatárokhoz, vagy egybeesnek vele /maradjunk 1914 példájánál/. Az általunk családtörténetinek nevezett idő dimenziójának számos hasonló vonása van a történelemével: egyirányú, más távlatu, mint az egyéni élet. Elvileg elkezdődött valamilyen az illető nemzetség, és a vége, kihalása is elképzelhető. Természetesen az elbeszélő ebből a folyamatból némiképp önkényesen hasít ki egy szakaszt. Ennek a kiszakított időszaknak a közegsége azonban nem egészen a vélet-

len következménye. Dąbrowka és Babits regényének is három egymást követő nemzedék tagjai a szereplői, egy-egy családnak három nemzedéke. A klasszikus európai családrege-nyben is rendszerint három /ritkábban négy/ nemzedékkel találkozunk. Rendszerint ennyi nemzedék van az egyénnek közvetlenül megtapasztalható élményként adva: nagy-szülei, szülei világa és saját nemzedékéé. Feltételez-ven természetesen bizonyos folyamatosságot, elfogad-va, hogy a nemzedékek kapcsolatban vannak egymással, az egyik átadja, a másik elfogadja tapasztalatait. Az "Éjjelek és nappalok", valamint a "Halálfiak" esetében szintén célszerűnek tartjuk ennek az idődimenzióknak a föl-vételt, mert mind a történelmi-társadalmi folyamatokétól /amelyeknek mondjuk egy korszak lehet a mértéke/, mind az életrajzi-biológiai időtől eltérő léptékű. Természetesen mind a kettővel szoros kapcsolatban van, hiszen a családtörté-leti idő alapegységének vehető emberöltő megegyezhet elvi-leg akár egy történelmi korszakkal is, vagy az egyéni é-let meghatározó mozzanatai -- születés, házasság, halál -- egy család több nemzedékének a történetében is jelentős események. A családtörténet idejének azonban más a táv-lata, mint az egyéni-biológiai életé, bizonyos értelem-ben meghosszabbítja azt, folytathatónak tekinti a követ-kező nemzedékben, illetőleg jelentőséget tulajdonít az elő-ző nemzedéknek. Ez az idődimenzió tehát a folyamatosság elvének elfogadásán alapszik. A családtörténeti idő di-menziója a családrege-ny műfaji változatának egyik jellem-

z6 vonása.

A magyar és a lengyel regényről szólva azonban azt is hozzá kell tenni, a "Halálfiak"-ban és az "Éjjelek és nappalok"-ban sajátos jellemzője a családtörténeti időnek, hogy a nemzedékek, az ábrázolt világ familiája un. történelmi családok, mind Niechcicék-Ostrzeńskiek, mind Sátordyék-Ráczék a nemesi-földbirtokosi osztályból származnak. Ennek a ténynek a következménye Dąbrowska regényének krónikáisi bevezetője az Ostrzeński és a Niechcic család származásáról. Ez a "genealógiai" mozzanat többször megjelenik a "Halálfiak"-ban is. A családtörténet ideje szintén egy irányban halad, mindkét regényben három egymást követő nemzedékről van szó, azzal a különbséggel, hogy az "Éjjelek és nappalok"-ban a három nemzedék közül az első az ábrázolt világban viszonylag kisebb szerepet kap /Ostrzeński nagymama a regényciklus I. kötetében hal meg/, mint Babits regényében /Cenci néni és Döme bácsi alakjának kulcsfontossága a "Halálfiak" értékszerkezetében/. A nemzedékek közötti kapcsolat Dąbrowskánál sokkal több folyamatosságra utaló mozzanattal jellemezett mint Babitsnál, ahol szembeállító, elválasztó mozzanatok az erősebbek. Csak arra kívánunk utalni, az értelmiségi pályát választó Agnieszka mennyi szüleitől kapott értéket és magatartásmintát tud vállalni, Imrus viszont milyen élesen szemben áll családjának egész világával. A családtörténeti idő dimenziójában az irányultság ebben a két regényben is egy bizonyos hanyatlást jelent, ugyanolyan vagy lega-

lábbis hasonló módon mint a Thomas Mann-i Verfall. A lengyel Ostrzeńskiak és Niechcicek elvesztették már földbirtokukat a történet idejének elején. Sátordy Miska a hivatalnoki sorba került középnemes példája, Cenci néninek csak egy darab szülője maradt meg az ősi birtokból.

A nemzedékek egymásutáni sora adja a családtörténeti idő tengelyét, az egyes családtagok életrajzi ideje párhuzamos ezzel az idővel, mindazonáltal nem azonos vele. Az életrajzi-biológiai idő szintén fontos szerepet játszik a két regényben; az egyéni élet eseményei, a születéstől a halálig ismét egy külön idődimenziót jelentenek. Ennek az időnek a leginkább egyértelmű a kezdete és a vége. Az "Éjjelek és nappalok" és a "Halálfiak" is gyakran közöl információkat a hősek életrajzáról, születéséről, születésnapjáról, életkoráról, öregedéséről és haláláról. Gyakoriak az elbeszélő efféle biográfus mondatai: "S mikor Emilia egy éves és néhány hónapos volt, Niechcicék is megérték, hogy fiuk lett. Tomasz Michałnak nevezték el... A fiu születése és keresztelője volt az első igazi örömmel Serbinówban." /ÉN I. 207./. Az életrajzi idő különösen fontos szerepet kap a két regény második részében, amikor a harmadik nemzedék egy-egy képviselője /Imrus, illetőleg Agnieszka/ tanulóéveit, felnőtté válását a nevelődési regényekre emlékeztető módon ismerjük meg. Azt lehet mondani, hogy mindkét regénynek átrendeződnek az időperspektívái: a "Halálfiak"-ban A boldog gyermekkor című fejezettől kezdve /H. 270./ Imruska, majd Imrus éle-

tének eseményei gyakran az idő előrehaladásának fontosabb dimenzióját jelentik, mint a családi története; az "Éjjelek és nappalok"-ban Agnieszka életrajzi ideje a regényciklus negyedik kötetétől /Szerelen II/ kerekedik a családtörténeti idő fölébe.

Az egyes előrehaladó időt mutató dimenziók /mintha egy óra számlapján három különböző sebességű mutató járna/ magától értetődően nem függetlenek egymástól. Egyéni sorsokból áll össze a nemzedékeké, apáké és fiuké, a család története; a történelem idejében halad egy bizonyos irányba a család ideje, de az egyes szereplőké is. Különböznek az idők egymástól ritmusban, fáziseltolódás lehet közöttük, de össze is találkozhatnak, gyakran kölcsönösen áthatják egymást. A történelem és a családtörténet ideje folyamatosabb, nyitottabb, mint az életrajzé. Ha a történelem ideje kerül előtérbe, kevésbé fontos lesz az egyéni életé, vagy megfordítva, mint például a kiegyezés utáni kor Magyarországon, ahol a magánélet ideje lett a fontosabb: "Ez volt a Szerelen kora Magyarországon, a frázissá vált és Jókaiból tanult szerelemé: mert ugyan mi érdekes lehetett volna egyéb az életben?" /H. 47./. Az "Éjjelek és nappalok" ciklusának utolsó kötetében a történelem ideje egyre jobban eluralkodik az egyéni életéken és az egész familián is. A balkáni háborúk idején így töpreng történelem és magánélet kapcsolatáról Barbara asszony: "De a szomorúság is, az öröm is éltető izgalmat öntött belé: érezte, hogy végre komolyan történni kezd va-

lami, amihez képest össze otthoni gondjai háttérbe szorulnak." /ÉN II.545./.

Van az időnek mind a két regényben egy negyedik dimenziója is, amely jellegét tekintve alapvetően különbözik az előbbi háromtól. Ennek az időnek nincs kitüntetett pontja, nincs eleje és vége, folyamatos. Arról az idő dimenzióról van szó, amelyik tulajdonképpen az elbeszélés ideje, az az idő, amelyikben az elbeszélő létezik. Mielőtt megkíséreljük jellemezni, rögtön meg kell mondani: ezen idődimenzió tekintetében jelentős mértékben különbözik egymástól a magyar és a lengyel regény. Némi egyszerűsítéssel úgy fogalmazhatunk: az "Éjjelek és nappalok" esetében folyamatosan haladó, fültarthatatlanul áramló epikai időről beszélhetünk, a "Halálfiak"-ban pedig az elbeszélő egyfajta időnkivüliségéről. Látszólag persze rokonítja a két regénynek azt az idődimenzióját az elbeszélés idejének szembenállása a történet idejével, de a különbségek fontosabbak a hasonlóságnál; ezeket a különbségeket elsősorban abban véljük megragadhatónak, hogy az "Éjjelek és nappalok" és a "Halálfiak" elbeszélője más viszonyban van az elbeszélő történethez, azaz más módon viszonyul a történet egyirányú, "objektív" idejéhez.

Dąbrowska regényében az író az elbeszélő történet és az elbeszélés idejének egymásbaoldását kísérli meg azáltal, hogy igyekszik láthatatlanná tenni az elbeszélőt. Amint már többször idézett tanulmányában Janusz Sławinski írja: "Az elbeszélő helyzetre utaló nyelvi jelzések

kiküszöbölése a 'jelen' és a 'mult' szembeállítását érvényteleníti. Mintha az ábrázolt világ így minden más időtől független saját belső időben mozogna /.../ Mintha önmagában léteznék és nem ahhoz a jelenhez viszonyítva, amelyben az elbeszélő személyisége létezik."⁸⁵ Amihez persze hozzá kell tennünk: ez az író célja, ezt a hatást kívánja kelteni az olvasókban, az elemzés során azonban sokkal beszélünk az idő különböző dimenzióiról.

Babits regényében viszont az elbeszélőt elsősorban -- a mindig hangsúlyozott történelmi cezurán kívül -- időbeli létezésének szubjektív jellege választja el az ábrázolt világ idődimenzióitól. Azt is mondhatjuk: az emlékezet ideje az övé, melynek lassulhat és gyorsulhat üteme, koncentrálhat valamire vagy csapongva szétáradhat, mindenesetre meghatározottsága belső és nem külső, mértéke az élmény. Az "átélt" időnek ez a jelenléte a regény időszemléletének egyik legsajátosabb vonása. Ez az idő nem egyirányú, órával nem mérhető, Bergson kategóriáival -- a francia gondolkodó kétségtelenül hatással volt a "Halálfiak" időszemléletére -- szólva nem temps /fizikailag idő/, hanem durée /tartam/.⁸⁶ Ennek az idődimenzióknak az észlelése fontos feltétele a mű befogadásának. Sőtér István esszéjében a "Halálfiak" adagio-üteméről beszél: "... a regény adagio-ütemének elfogadása után válnak csak részeseivé a mű olyan szépségeinek, melyeket egy másféle tempóhoz szokott olvasó szeme fel sem fedezne."⁸⁷ Kétségtelenül az idő szerepének új szerű felfogásá-

ról van szó. Más kérdés viszont, hogy az emlékezet ideje nem érvényesül mindig következetesen a regényben, az író sok helyen az "objektív" idődimenziókban mozog, a történelmi és az életrajzi idő néhol korlátozza az elbeszélő szubjektív idejét.

Dąbrowska másképpen vivja meg harcát az idővel. Nem tesz kísérletet az idő szubjektívizálására, a különböző idődimenziókban az órák egyenletes sebességgel járnak. Már a regény első olvasóinak is föltűnt kiegyensúlyozottsága, az élet folyamatát, egyenletes áramlást érzékeltető jellege. "Mint a krónikában, az ilyen regény az 'elején' kezdődik /a hősök származásával/, az eseményeket kronológiai rendben adják tudunkra, rövidebb vagy hosszabb ideig tartanak, és elvileg a végtelenségig folytathatóknak, vagyis bemutatathatják egy, kettő, három vagy több nemzedék történetét. Ez a regényszerkezet az emberi élet szokásos menetéhez közelít és így az 'eredetiség' báját kelti." - írta lengyel irodalomtörténetében Manfred Kridl.⁸⁸ Mintha az "Éjjelek és nappalok" első olvasásra valóban egyenletes áramlás benyomását kelti, a francia roman-fleuve megnevezés /regényfolyam/ nemcsak a több ciklus miatt érvényes a lengyel regényre, teljes mértékben megfelel a folyam szó asszociációs lehetőségeinek. Ebben az egyforma ütemben hömpölygő időben együtt, egymás mellett, különösebb érzékelhető hierarchizáltság nélkül, következik táj és ember, köznapi apróságok, történelmi tragédiák, szenvedélyek, tárgyak és személyek. A kortárs iro-

dalomtörténész így rögzítette olvasói benyomását: "Nagy és kis eseményeknek ezt a közös ritmusát, közügyekét és magánügyekét figyelhetjük meg a regény egész felépítésében és a részletekben is."⁸⁹ Ez a kozmikusnak vagy eposzinak nevezhető idő valóban áthatja az egész művet. Közvetlenül azokban a mondatokban jelenik meg, amelyeket az elbeszélő helyzetről szólván szentencia jellegű aforizmáknak neveztünk. Ezeknek a befogadóhoz irányított mondatoknak nem túl nagy a száma a regényben, szerepük viszont igen fontos a kezdet és a vég nélküli kozmikus idődimenzió kialakításában. Ilyen közvetlen elbeszélői közlés például: "S az idő csak folyt tovább a kifürkészhetetlen jövőbe, mely előre nem látható módon fogja fölhasználni az eseményeket és embereket, indítékaikat és tetteiket." /ÉN I.694./. Janusz Sławinski állapítja meg a narráció e rétegének összefüggéséről az idővel: "A moralista definíciókat megformáló elbeszélő mintegy saját jelenét általánosítja. A saját idejét, annak a konkrét párbeszédnek az idejét, amelyet az olvasóval folytat, időn kívüli -- vagy inkább időn fölötti -- kategóriákban igyekszik bemutatni."⁹⁰

Ez az idődimenzió szemben áll a célképzetes történeti idővel, a végtelen folyamatosságot sugallja, leginkább az eposzokéra emlékeztet. Erre utal a regény címe is, a napszakok egymásután következő örök rendjére; tehát nem egyirányú, hanem körforgás szerű mozgással lehet kifejezni. Az idő örök folyására vonatkozó mondatokat találunk azoknak a hősöknek a megelevenített reflexióiban is, akik

közel állnak az író nézőpontjához /Barbara, Bogumil, Agnieszka/. Sorsukat próbálják értelmezni ezekkel a gondolatokkal, de általánosításaik szintje kissé a történet fölé emelkedik, és az elbeszélő közvetlen megjegyzéseikhez kerülnek közel /annak ellenére, hogy az elbeszélés szerkezetében alapvetően más létezésük módja/. Barbara mondja például Bogumilnak: "Igy mulik el mindegyikünk élete, eltűnik nyom nélkül. Akár velünk, akár nélkülünk, egyformán gördülnek tovább a nappalok és éjszakák." /ÉN II.86./. Vagy amikor Agnieszka először tapasztalja a nővé válás első fizikai jeleit, az elbeszélő a következő gondolatokat fogalmazza meg: "Nem lehet előle elmenekülni, most már folyton ez fog történni vele, ahogy folyton-folyvást mulnak a világ fölött az éjjelek és nappalok, hetek és hónapok." /ÉN I.538./. Ez a megszakíthatatlan folyamatosság magában hordozza az elmulást, ugyanakkor kozmikus dimenziójával, örökkévalóságával sugall valami állandóságot, idő fölötti törvényeket. Dąbrowska regényének kozmikus idejének jellemzésére Czesław Miłosz aforizma tömörségű verssorait érezzük találónak: "Az időből idő fölé emelt idő" /Czas, wyniesiony ponad czas przez czas/.⁹¹ Ez a kozmikus idő az idő legáltalánosabb dimenziója a lengyel regényben, áthatja, magába foglalja a többi idődimenziót, meghatározó jelentősége van a mű értékrendszerében. A történelmi fordulók közé zárt korszakok, a megszülető és kihaló nemzetségek, a véges egyéni élet más perspektíváját nyitja meg, tagadja a végességet, nyitottságot, végtelenséget sugall.

Ezt a képzetet az egyenletes múlás, a regényben ábrázolt idő ritmusa is megerősíti. Az "Éjjelek és nappalok" történetének ideje nagyjából hasonló terjedelmű időszakokra van bontva, a bemutatott harminc esztendőnek vannak ugyan "sűrűsödési pontjai" /például az 1905-ös események/, de általában az alfejezetek /egy-egy jelenetnek felelnek meg/ között közel egyforma hosszúságu idő mulik el, rendszerint néhány hónapnyi, egy évszaknyi a különbség. A "Halálfiat"-nak változó a ritmusa, az idő múlásának eltérő a sebessége. Ezt a különbséget a regény fejezetcímei is jelzik: Évek, majd Napok következnek, későbbiekben pedig ismét nagyobb léptékű idő, amelynek múlását az emberi élet egy-egy szakaszával /gyermekkor, ifjúkor/ jelzi. Az idő ritmusának ez a változása azzal az idődimenzióval kapcsolatos, amelyet az elbeszélő emlékezetidejeként kíséreltünk meg definiálni. Az elbeszélő hosszabb időszakról krónikaszertűen számol be, majd a történet egy bizonyos pontján "más sebességre kapcsol", jelenetekben eleveníti meg az eseményeket. Az első fejezet egy már fűntebb idézett helyén /a fejezet legvégén/ így indokolja az elbeszélő az ütem megváltozását: "Napok következtek, melyek utját szegték a sima éveknek; a történet itt kiárad, mint a tó. Csakhogy ez már más lapra tartozik." /H. 30./. A következő négy fejezet /Napok, ópium-éj, Gyilkosság és Szerelem, A vonat letér a sínról/ tulajdonképpen összesen hat nap eseményeiről tudósít. Ezután megint hónapok és évek múlása lesz a regényben az idő múlásának a mértéke; majd az

Élet és irodalom című fejezettől kezdve ismét "kiárad a történet" Imrus egyetemi évéről, irodalmi próbálkozásáról és lapalapítási kísérletéről szólva; itt újból napok sebességével jár a regény órája, s végül az Epilogban fordulnak a napok megint hónapokba át /a 8. alfejezetben olvashatjuk: "Gádorosra csak havonta egyszer gondolt" - H. 684./.

Az elbeszélő művekben az idő- és térviszonyok egymástól el nem választhatók, klasszikus tanulmányában /A tér és az idő a regényben/ Bahtyin ezért beszél kronotoposzról. A következőkben regényeink idejének terét fogjuk szembesíteni egymással. Másképpen fogalmazva: azt kívánjuk bemutatni, milyen térbeli keretek között zajlik a két regényben ábrázolt világ ideje. Az elbeszélte térnek természetesen van számos hasonló vagy egyező vonása a valószínű földrajzi térrel, de nem ez kiindulópontunk, hanem a regénytér azon sajátosságai, amelyek értékszerkezetet közvetítenek. Az "Éjjelek és nappalok"-ban, valamint a "Halálfiat"-ban az elbeszélte történet tere mindenekelőtt arra a világra emlékeztet, amely a szerzők szűkebb szülőházájával azonos. Otthonos, ismerős ez a táj, -- városai és kisebb-nagyobb települései -- az olvasóknak is. Egy konkrét lengyel, illetőleg magyar vidékről van szó. Az un. Nagylengyelország déli részéről, illetőleg a Dunántul délkeleti vidékéről. A regénybeli tájak megannyi konkrét vonása megegyezik a valószínű tájakéval. A két regényben a legfontosabb helyszíneket /Dąbrowskánál Ka-

liniec városa és a serbinówi uradalom, Babitsnál Gádoros és Sót városa/ a szerzők fiktív névvel jelölik meg. Ezeknek a helységeknek azonban könnyen fölismerhető a valóságban létező pendant-ja. Az ábrázolt világ részleteit a földrajzzal egybevetve, Kaliniec hamar kapcsolatba hozható Kalisz városával, a serbinówi uradalom pedig az írónó gyermekkori lakóhelyével, Russów uradalmi majorjával. Ugyanigy könnyen fölfedezhetők a regénybeli Sót vonásaiban a valóságos Pécsé, Gádoroséban pedig Szekszárdé. Mindazonáltal a "Halálfiái"-ban nem százszázalékos a megfelelés a létező és a fiktív városok között. Amint Csányi László föl hívja arra a figyelmet: a városok rajzánál a legtöbbit Szekszárd vonásaiból meritett az író: "A legtöbb helyszin, bármilyen összefüggésben jelenjék is meg, félreérthetetlenül Szekszárd, esetenként olyan pontosan, hogy Babits szavait akár a térképre is lehetne rajzolni. 'Sót mellett a Duna folyt' - írja..."⁹² Vagyis a regénybeli Sót városa Pécs és Szekszárd jellegzetességeiből van fölépitve. De a helynevek többsége a két regényben valóságos földrajzi név. A táj, a helyszinek bemutatásában arra törekedett mindkét író, hogy a regényben megformált tér minél inkább emlékeztessen a valóságosra, arra a földrajzi térre, amely ott és akkor -- vagyis az elbeszélés idején -- létezett. A téralakításnak ez az eljárása pedig azt föltételezi, hogy egyértelműen meghatározott a helyszin, elbeszélő és befogadó ugyanast a vidéket szemléli.

A tér jellegzetes elemeihez tartozik Dąbrowska és

Babits regényében a föld /megművelt föld értelmében: a "Halálfiak"-ban a Cenci néni birtokában maradt szőlő, az "Éjjelek és nappalok"-ban elsősorban a serbinóvi birtokhoz tartozó földek/, a kisváros /Kaliniec, Sót, Gádoros/, a nagyváros /Varsó, Budapest/, a nagyvilágot jelképező /Babitsnál tulajdonképpen csak Nelli és Hintáss srőkésének színhelye: Velence, Dąbrowska regényében Agnieszka tanulóévei Svájcban, majd Belgiumban, később férjével Angliában/, továbbá a nemesi középosztály életformájának megfelelő helyszínei: mindenekelőtt az udvarház, a kuria /amit tulajdonképpen nem is a ház nagysága, hanem az életforma minősít/, társasági összejövetelek, vendégségek /Ostrzenskiéknál, Hintásséknál például/, a családi otthon /a hálószobától a dolgozószobán keresztül az udvarig/, a nevelődés helyszínei: az iskolák /főképpen Imrus és Agnieszka iskolái/. Mindkét regénynek gazdag és tagolt a térbeli világa. Kiterjedt földrajzi értelemben is, és kellőképpen részletező, dimensionált a tér egyes elemeit tekintve. A klasszikus realista regényekre emlékeztet mind a "Halálfiak"-nak, mind az "Éjjelek és nappalok"-nak a téralakítása. Vannak ezeknek a tereknek különleges jelentőségű pontjaik, melyek középpontokként funkcionálnak. Babits regényében ilyen jelentőséggel bír a szőlőhegy, ahol az első jelenet lezajlik, a "halálos szüret", amely szimbolikus értelmet is kap, az értékrendszer fontos eleme, vagy Sátordyék sóti családi háza, ahol Imrus föl nő, tágabb értelemben pedig a két kisváros: Sót és Gádoros, nemcsak

azért, mert fontos események helyszíne, hanem mert ez a regény térbeli perspektíváját meghatározó háromszög, innen nézve vágyott nagyvilág a hősök számára Itália vagy vonzó-taszító metropolis Budapest. Dąbrowska regényének kétségtelenül Kaliniec, a nagylengyelországi kisváros /mely akkor a cári birodalom nyugati határvidékén fekszik/ az egyik ilyen középpontja, a másik a Niechojć család lakhelye Serbinów. A két regényben a tér elemei, kezdve a tájtól, a városokon keresztül egészen a szobabelsőig gyakran művelődéstörténetéshez méltó aprólékossággal vannak megfestve.

Az "Éjjelek és nappalok" és a "Halálfiak" igen termékeny összevetés tárgya lehet a hasonló funkciójú kronotopikus elemek szempontjából. A következőkben a két regény néhány tipológiailag hasonló kronotopozát kíséreljük meg körvonalazni. "Családi kör"-nek nevezhetjük az elsőt. Az európai irodalom családragényeivel megegyező módon a lengyel és a magyar regényben is kiemelkedő jelentősége van ennek a térnek, amibe beletartozónak véljük azt a konkrét helyet, ahol az illető család lakik, szűkebb /ház/ és tágabb /helység, helységek/ értelemben. Itt élnek együtt -- mivel mindkét esetben több nemzedék alkotja a családot -- nagycsaládi formában a "familia" tagjai, ez mindennapjaiknak a helyszíne. A családi élet ciklikusan visszatérő eseményei /születés, családi ünnepek, eljegyzés, esküvő, összejövetelek, halotti tor -- mindezek jellemző elemei e kronotopozsznak/ itt zajlanak le. Különösen az

"Éjjelek és nappalok" "családi köre" van sokrétűen megrajzolja, Barbara ifjúkorának társas, hazafias összejöveteleitől, a vendégeskedéseken keresztül Ostrzenski nagymama halotti toráig és a földbirtokosok baráti társaságáig. De a "Halálfiak"-ban is megtaláljuk ennek a kronotoposznak az összetevőit: a szüretet, a karácsonyi ebédet, a vendégeskedéseket. A két regényben más ennek a kronotoposznak a súlya és jelentése, Babits regényében több mozzanat hangsúlyozza a családi kötelék viszonylagosságát.

A "családi kör" kronotoposzához kapcsolódik, bizonyos fokig hozzá tartozik az "udvarházé". Emlegettük már, hogy nemcsak a lakóhely nagyságát, uri nivoltát jelöli ez a szó. Nemesi családról van szó mindkét esetben, olyan életmód, örökölt formák hordozójáról, mely évszázadok alatt alakult ki, és stílusa szorosan kötődik ehhez a fogalomhoz. Az udvarház a nemesi tradíciók szimbóluma, amely lényegében a két regény ábrázolt világában már nem a XIX. század közepi lengyel vagy magyar nemesi porta /a maga előjogaival, mentességével a beszállásolásoktól, házkutatástól stb./, hiszen Niechcicék nem birtokosai Serbiánóznak, Cenci néninek is csak egy darab szőleje maradt meg, egy életforma jelképe csupán. Olyan jelkép egyébként, amelynek a lengyel és a magyar irodalmi hagyományban egyformán igen nagy számu realizációja van. Szinte regényirodalmaink gyermekkorától létező, sokoldaluan kimunkált kronotoposz. "Egy ilyen udvarház több, mint a lakás - ez egy pszichológiai forma, a lengyel ház őstípusa, ame-

lyet megőrzött a személyes emlékezés és az irodalom is, hiszen az irodalom alkotói egész évszázadokon keresztül épp ilyen fehérre meszelt falak között vagy azok árnyékában nőttek föl. /.../ Ha ezeknek az udvarházaknak a leírását összegyűjtenénk a lengyel irodalomban Czarnolas-i Jánostól [Jan Kochanowski] kezdve egészen Stefan Żeromskiig, hatalmas antológia születnék, amely a dicsőhimnuszokon kívül gyalázkodó szavakat is tartalmazna." - írta Andrzej Kijowski Maria Dąbrowskáról szóló kismonográfijában.⁹³ Ebben az értelemben udvarháznak tekinthetjük a gádorosi Rácz-házat éppugy, mint Niechcicék krepai vagy serbinówi lakását. Az udvarház a nemesi életforma továbbörökítésének a helyszíne, lakóinak a tradíció folytonosságát kínálja, a nemzeti azonosságtudattól kezdve a társadalmi helyzetig. Jelenti például 1848 és 1863 hagyományának őrzését, a lengyel és magyar nemesi hagyomány demokratikus vonásait, de annak eltorzulását, kiüresedését, "uri duhajssággá" változását szintugy.

A közép-európai nemesi kultúra jellegzetes agrárius szemlélete a két regény világában többek között abban is megnyilvánul, hogy a megművelt föld -- mint szimbolikus és valóságos tér -- fontos szerepet játszik. A mezőgazdasági munkák leírása az "Éjjelek és nappalok" szövegében viszonylag jelentős terjedelmet kap, a krepai és serbinówi élet menetét nagy mértékben ez szabja meg. Bogumilt foglalkozása /intéző, jószágigazgató/ is a földhöz köti, családjá létezésének ez az anyagi alapja. Ugy mint

a Rácz-birtokból megmaradt szőlő Cenci néni számára. Éppen a birtok, a föld elvesztése jelentette ennek a társadalmi rétegnek a legnagyobb megrendülést. És a birtok megintcsak nem csupán tulajdont jelentett ennek a társadalmi csoportnak, hanem életformát és hagyományt, egy bizonyos agrár és vidéki szemléletet. A földet művelő, azzal kapcsolatban lévő embernek más az időfogalma, mint a városban élőé, ahhoz a természeti időhöz van közel, ami ciklikus, körforgásos, újra és újra visszatérő jellegével az évszakok váltakozásához hasonló. A föld mint kronotopikus elem szoros kapcsolatban van a falusi-vidéki életformával. Ez a föld szülőföld is egyben, melynek igen gazdag történelmi és érzelmi dimenziói vannak. Mind a két regényben ehhez a szülőföldi tájhoz, szűkebb hazához pozitív értékek kapcsolódnak. Itt most csak a "Halálfiak"-ból idézünk egy rövid részletet: "Ó szelíd, gyönyörű dunántúli dombok, józan, enyhe vidék! Miska különösen érezte most a tájnak szépségét ... Miska előtt fölnyílt az otthon varázsa, meleg szívvvel látta a városkát, Gádorost, nyujtózni a hegyek aljában, mint macskát a vánkoson." /H. 9./. A másik dimenziója a földnek, vidékiségnek a közép-európai nemesi életforma -- ebben rokona a parasztnak --, amely jellegzetesen vidéki, a stabilitás, kiegyensúlyozottság iránti igény játszik benne fontos szerepet, inkább értékőrző, mint új értékeket teremtő. Ellentétes a polgárral, várossal. Az "Éjjelek és nappalok"-ban érdekes módon vidéki és városi szembenállása Bogumil és Barbara alakjában je-

lenik meg a leggazdagabb árnyalatokban. A földnek élő kiegyensúlyozott Bogumil ellentéte a nyugtalan, változások iránt sóvárgó Barbara, akinek évtizedeken keresztül dédelgetett, elfojtott vágya visszakerülni a városba. Fialasszonyként így sóhajtozik: "Nem az iskolai képzettség a fontos, hanem a város! A város, ahol gomolyog az élet, ahol nem marad el az ember, nem tokosodik be, hanem előbbre halad." /ÉN I.79./. Babits regényében polgári és nemesi szembenállása, különbsége nem elsősorban a térviszonyok által közvetítve jelenik meg.

Mind a két regényre jellemző viszont a kisváros-nagyváros ellentétpár, mint fontos értéktartalmakat hordozó kronotopikus elem. Dąbrowska és Babits művében is jellegzetes helyszín a kisváros: Kaliniec, illetőleg Sót és Gádoros. Mindegyik természetesen város, a maga közéletével, társasági formáival, hivatalaival, épületeivel. De mindegyik áttekinthető közeg, amelyben az emberi kapcsolatok -- ennyiben megegyezőek a nemesi tradíciók világával -- mindig személyre szólóak, ha úgy tetszik, vidékiek. Csak egy-egy képet kívánunk megidézni ezen a helyen ezekről a városokról. Sótról: "A Törvényszéki Palota volt az egyetlen kétemeltes épület Sóton, s ablakai hosszú, szigorú, impozáns sorokat alkottak." /H. 194./. Kaliniecről: "A Fő téren álltak meg, amelynek egyik sarkán a girbe-gurba házacsok között egy dombocsán álló, az őszi lombok fergetegéből kivilágító szép, de dülledező kastélyra nyílt kilátás." /ÉN I.148./. A nagyváros, a nagyvilág a két re-

gényben ennek a kisvárosnak, vidéki milieu-nek az ellentéte. A közép-európai kisvárosból elvezet az ut, kifelé, fölfelé. Imrus és Agnieszka utja nemcsak a nemesi életformából jelent kifelé tartást, hanem térben is eltávolodást az otthoni "fészekből", a provinciától, elmozdulást a perifériától a középpont felé. Ami Babits regényében mindenképp Budapest, az "Éjjelek és nappalok"-ban részben Varsó, részben a nagyvilág, a külföld, ahol a lengyel mozgalom központjai vannak. Provincia és centrum viszonya a közép-európai meghatározottságok között sajátos tartalmakkal gazdagodik. Hiszen itt nemcsak a "várost" vagy metropolist kell meghódítani annak, aki bármilyen értelemben fölfelé igyekszik, hanem egy minőségileg -- gyakran nyelvileg is -- más közeget, amely nemzeti értelemben kifejezetten ellenséges is lehet /igy éli meg például Szentpétervárt az Ostrzenski család, annak az országnak, pontosabban államnak a fővárosát, amelyhez szülőföldjük tartozik/.

Bizonyos értelemben a téralakítás problémaköréhez tartozik, hogy mindkét regényben hangsúlyosan "nemzeti" térről van szó. Nemcsak azért, mert a "Halálfiak" kezdő képében, a szőlőhegyen Magyarország sorsáról volt szó, mert az "Éjjelek és nappalok"-ban Ostrzenskiék kalmineci szalonjában elmaradhatatlan program volt a hazafias dalok éneklése, hanem azért is, mert ez a nemesi réteg a nemzeti hagyományok letéteményese volt hosszú évszázadokon keresztül. Babits regényében a nemzeti tér telje-

sen egyértelmű, Magyarország földrajzi határával egyeznek meg határai. Dąbrowska regényében ez inkább lengyel földet jelent, ahol lengyelek laknak, függetlenül az illető terület állami hovatartozásától. Ez a haza két irányban is különbözik a külvilágtól, bizonyos fokig szembenáll Nyugattal és Kelettel szemben is /a Kelet a két regényben, különösen Dąbrowskáéban, mindenekelőtt Oroszországot jelent/. A "Halálfiúk"-ban a hazához képest Itália a nagyvilág, mint az egyszerű hétköznapi valóság ellentéte: az álmok világa. A velencei albumot nézegető Nelli és Kovács Laci gondolataiban: "És villák és kutak, ciprus és piniák, várak a hegytetőkön, olajfaerdők, furcsa, keskeny utcák ... Óh, nem törődni semmivel, csak menni, menni e végigálmodni e tarka planéta álmait! ..." /H. 40./. De megjelenik -- csak néhány alkalommal -- a másik földrajzi távlat, Oroszország is. Döme bácsi fejtegetéseiben az éjszakai fürgeteg, mint az országot fenyegető veszély, kétszer pedig a téli világ sejteti ennek az égtájnak a jelenlétét: "Künn a Tél uralkodott, keményre fagyott és szigorú mezők, egyhangu hó és jég, egészen az orosz rónákig." /H. 23./.

Ha Babitsnál csak halvány célsásként jelenik meg az ország határvidéki jellege, Dąbrowskánál a tér egyik központi helye, Kaliniec városa két birodalom határához fekszik egészen közel, a németéhez és az oroszéhoz, a regény világában igen sűrűn kell érzékelniük a szereplőknek, hogy határvidéken élnek. Az "Éjjelek és nappalok" lengyel világhoz képest Oroszország a hősek szemében már-már külföld-

nek számított, így külföldön élőknek tekintik a Péterváron élő Julian Ostrzenskit. A közvélekedést így mutatja be az elbessélő: "Barbara is inkább elítélte azokat, akik Oroszországban telepedtek le." /ÉN I.213./. S Kaliniecet semmiképpen nem tartják az ottaniak Európa keletéhez tartozónak. A városba érkesvén, így magyaráz Barbara férjének: "Nézd ez a kastély egykor a Mioduszkiké volt. Azután állítólag valami molnár vette meg. S a városka eléggé szép, igaz? Mégis csak nyugat..." /ÉN I.148./. Agnieszka viszont svájci tanulóéve alatt, majd Marcinnal az emigrációban, számtalanszor tapasztalhatja hazája és a nyugat közötti különbséget.

Befejezésül meg kell még említenünk a két regény második részében — ahol a nevelődési regényhez közelit a művek világa — Imrus és Agnieszka iskoláit, mint jellegzetes kronotopikus elemet. A nevelődés helyszínei közül mindkét regényben fontos szerepet kap a családi otthon, bizonyos nemesi magatartásminták és értékek átadójaként /gondoljunk Döme bácsi "leckéire" a magyar történelemből, a Niechcic család házitanítóira/. A következő állomások: az iskolák, a gimnáziumok és az egyetemek; az "Éjjelek és nappalok"-ban Wenordenné kalinieci intézete, a varsói magángimnázium, a svájci egyetem, a "Halálfiak"-ban a sóti gimnázium és a pesti egyetem bölcsészakara.

Babits és Dabrowska művében a tér alapvetően a létező világban érzékelhető térviszonyoknak megfelelően van megalkotva. Ugyanakkor a tér számos eleme egyáltalán nem

értékköszömbös, jelentéseket hordoz. Fejtegetéseink során több alkalommal érintettük az ábrázolt tér értékmegjelenítő funkcióját, utaltunk jelentésére. Erről természetesen szólni fogunk még a két regény értékrendszerének összevetése során.

4. A jelentés legfontosabb értékei a két regényben

Mindenekelőtt a két regény világgképének a központi magvát kíséreljük meg összevetni, ezt pedig a lényegre passzív -- és nagy mértékben leegyszerűsítve -- úgy lehetne megfogalmazni, hogy mi a három egymást követő regénybeli lengyel és magyar nemzedék történetének az értelme. Ez a kérdés érinti a családragény műfaji változatának itt is realizált -- más probléma, hogy mennyire következetesen -- alapvető szerkezeti elvét, egy család történetét több generáción keresztül. Kapcsolatban van továbbá azzal a problémával, hogy miként látják íróink ebben a két műben érték és idő /vagy ha úgy tetszik: történelem/ viszonyát. Amihez rögtön hozzátehetjük, hogy mivel olyan családokról van szó, amelyek egy társadalmi csoport tipikus képviselői, mégpedig azé a társadalmi csoporté, amelynek kulcsfontosságú szerep jutott a modern nemzeti azonosságtudat kialakításában, e századvégi családtörténetek szoros kapcsolatban vannak azzal a látomással, melyet íróink a nemzeti sors perspektíváiról alkottak.

Célszerű elemzésünket a két regény címével kezdeni, mivel a cím mindkét esetben kapcsolatban van a mű világgké-

pének központi magjával. Dąbrowska regényének a címe a két egymást kiegészítő és ellentétes napszak neve. "Éjjelek és nappalok" ellentétet jelent, sötétség és világosság alapvető különbségét, ugyanakkor együtt egységet, hiszen éjszaka és nappal összetartoznak, az egész napot együtt alkotják. A lengyel "Noce i dni" olyan állandósult szókapcsolatokkal hozható összefüggésbe a lengyel nyelvben, mint "dnem i nocą" /éjjel-nappal/, ami annyit tesz: állandóan, szünet nélkül; vagy "Podobny jak dzień do nocy" /ugy hasonlítanak egymásra mint a nappal az éjszakához, vagyis ahogy sem/. Tehát mindkét irányban visszik tovább az asszociációt: egység a kettő, de ellentétek egysége. Az éjjelre következő nappal és a nappalra következő éjszaka az idő főtartószhatatlan mulását, folyamatosságát is jelenti, állandó körforgást, olyan mozgást, amelynek nincsen kitüntetett pontja, eleje és vége. A regény időviszonyainak bemutatásakor említett kozmikus időről van szó. Ennek az időnek az elmulás a törvénye, aminek alá van vetve egyéni élet, család, nemzet. Idézzük még egyszer a Barbara által Bogumilnak mondottakat: "Akár velünk, akár nélkülünk, egyformán gördülnek tovább a nappalok és éjszakák." /ÉN II.86./. A regény címe megjelenik még néhány más alkalommal is azokban az aforizmákban, melyekben az elbesszélő "föltötes tudata" nyilvánul meg. Éj és nap szembeállítás a emberi civilizáció egyik legősibb mítosza, a világosság és sötétség újra és újra egymást követő rendje, a világosság és a sötétség erőinek a harca megannyi alakot öltve kel é-

letre számos kulturában, az egyiptomtól kezdve a perzsáig, a zsidóig és a keresztényig, csak a téli napforduló őszi ünnepét említjük példaként /Mithrász, Héliosz ünnepe, Krisztus születésnapja/.

Dąbrowska regényében többféle módon, a mű több rétegében érvényes éjjelek és nappalok ilyen értelmű szembeállítás. Egyrészt tehát negatív és pozitív értékek kapcsolódnak hozzá, a pusztulás, a bomlás, a káosz, a tragédia egyfelől - másfelől az újrakezdés, a növekedés, a harmónia és boldogság. Az alapvető értékeknek ez a kétpólusú szembenállása az "Éjjelek és nappalok"-ban az értékviszonyok egyik dimenziója. A manicheisztikus szembenállásnak a sémájába beleillik a cselekmény felszíni rétegének állandó hullámozása harmóniától káoszra és káosztól harmóniáig. Ha végigtekintünk a regény hat kötetén, az egyes kötetek és fejezetek kisebb egységein, olyan hosszabb és rövidebb íveket rajzolhatunk meg, amelyek az egyik állapottól a másikig tartanak. A már-már létrejövő harmónia eszemteljes, az egyensúlyi helyzetbe kerülő világ /a lélekállapottól a családi viszonyokig és történelemig/ rendszerint csak igen rövid ideig marad ebben a helyzetben, tragikus esemény következik be. Ugyanígy a tragédiát feloldás követi, pozitív eseményekre kerül sor az elbeszélte történetben. A hullámozás metaforáját használtuk fentebb, talán ezzel a képpel érzékeltethető legjobban ez a mozgás, hullámhegyek és -völgyek követik egymást. A regény első kötetében /Bogumil és Barbara/ például a következő módon.

A történet tulajdonképpen Bogumil és Barbara házasságkötésével kezdődik. Az új család létrehozásának körülményei a kezdeti rendezetlenség állapotát mutatják, számos akadályon /lakáshelyzet, lélektani/ keresztül fokozatosan épül a harmónia. A Niechcio család berendezkedik a krépai birtokon, kialakul életformája, kisfiuk születik. Majd a kiegyensúlyozott idill tetőpontján, négy esztendő korában meghal váratlanul, sorcsapás szerűen a kisfiú. Ugyanebben a kötetben kezd újra fölépülni a harmónia, a család Serbinówba költözik, megszületik Agnieszka, majd ismét a harmónia széthullása következik: meghal Teresa, Barbara legkedvesebb testvére. A cselekmény szervezésének igen következetes elvéről van szó, végigkövetve a történetet fejezetről-fejezetre mutathatnánk be kaotikus és harmonikus állapotok egymást váltó rendjét. Az utolsó kötetben például tragikus esemény következik a család és mindenekelőtt Bogumil számára, Serbinów tulajdonosa háta mögött eladja a birtokot, az Ostrzeński család egyik fiatal tagja, Janusz meghal. A konfliktus -- amely meglehetősen megviseli Bogumilt -- után kiderül, hogy az új tulajdonos kárpótolja őket, anyagilag is kedvezően alakul helyzetük.

A regény számos kritikusa és elemzője fölhívta a figyelmet Bogumil és Barbara házastársi kettősének igen gazdagon kimunkált -- értékviszonyok szempontjából sem különbözős -- kapcsolatára. A káosz és harmónia egymással ellentétes értékeinél maradva, Barbara a nyugtalanság, a kiegyensúlyozatlanság, Bogumil a következetes kitartó munka,

a nyugalom példája. Dąbrowska írői vallomásában arról beszélt, hogy két különböző emberi típus, vérmeleglet és valóságérzékelés együttéléséről és szüntelen viszályáról van szó: "Az egyik - összhangban van az élettel, aktív, inkább nyitott a világ felé. A másik - nincs összhangban az élettel, nehezen tud beleilleszkedni, bizalmatlan, némiképp zárt."⁹⁴ Henryk Markiewicz a jungi típusokkal /extravertált, introvertált/ hozza kapcsolatba Bogumil és Barbara kettősét.⁹⁵ Mind a hősök meglevenített gondolataiban, mind az aforisztikus jellegű szentenciákban többször megfogalmazódik ez a pszichikai különbség. A regényciklus első kötetében olvashatjuk például: "Mintha Klemens bácsi örültségi rohama felszította, vagy életre keltette volna nyilván vele született, eddig szunnyadó bizalmatlanságát a környező valóság iránt, kétséssé tette volna a lét biztonságát a világon." /ÉN I.48./. Barbara tépelődései a harmónia igényéből, kereséséből fakadnak; állandóan küzd a káosz érzése ellen. Bizalmatlansága nem valami eredendő sötétenlátásból ered, hanem újabb és újabb tapasztalataiból, hogy a kiegyensúlyozottság állapota mennyire törékeny. Bogumilt nem foglalkoztatják olyan metafizikai kérdések, mint Barbarát, az ő attitűdje az elfogadás: "Ugy vélekedett, hogy vagy nincs az életnek semmiféle értéke, vagy ha van, akkor meg lehet találni mindenben, nem kell érte sehova messzire menni." /ÉN I.126./.

De nemcsak két lélektani típus különbségéről és szembenállásáról van szó, hanem két öselv -- a városi és

a falusi — vitájáról is. Bogumil annak a kulturának a megtestesítője, amely a földdel van szoros kapcsolatban, időszemlélete az évszakok váltakozásából és a mezői munkák rendjéből adódik. Egy helyben kíván maradni, van értelme szemében annak a kifejezésnek, hogy "meggyökeresni", amikor egy Ostrzenski rokon után örökséghez jutnak, természetesen birtokot szeretne vásárolni. Barbara a városban, Kaliniecben szeretne házat venni, bensejében soha nem alkussik meg asszal, hogy egy uradalomban, s nem a városban élnek. Állandóan lázad a szokások, munkák által megszabott idő uralma ellen: "Arról ábrándozott, hogy ily módon megmenti, kihasítja a nappalból és az éjszakából azt a szabad pillanatot, ami nem tartozik a mindennapi robot-hoz." /ÉN I.272./. Barbarának tehát alapvetően más az időszemlélete, mint a férjének, ő menekülni akar inkább a hétköznapi világából. Valami rendkívüli, szokatlan, új felé kíváncsodik, nincs megnyugvása a megszokott napi tevékenységek között, hosszú éveken keresztül föl-fölmerül álmodásaiban kamasskori szerelmének, József Toliboskinak az arca, azé a férfié, aki más nőt vett feleségül. Találkozni viszont később nem óhajt vele, amikor erre alkalom adódna, így arra következtethetünk, hogy Barbarának inkább a földidézhető képmásra volt szükség a mindannapok tagadásához. A házasársak különbsége úgy is megfogalmazható, mint hétköznapi és álom, prózaiság és képzelet, valóság és valóságfölötti ellentéte. Ez a szembenállás jelentős szerepet kap az értékeknek ebben a két pólus közé rendezésében.

zendő dimenziójában, s tegyük itt hozzá, ez az értékalakzat -- valóság és álom szembenállása -- némileg hasonló Babits regényében, amiről később kívánunk szólni.

Bizonyos értelemben átvihető az "éjjelek" és "nappalok" szembenállással jelképezett ellentét társadalmi-nemzeti problémákra is. Magától értetődően a lengyelség számára az 1863-as szabadságharc leverése után -- vagyis történetünk idején -- reménytelen, kilátástalan a jövő, éjszaka van tehát nemzeti szempontból. Az is természetes a regényből, hogy a függetlenség, Lengyelország elképzelt és vágyott fölszabadulása, igen erős pozitív értéket jelent szinte kivétel nélkül a hősök számára. Nem kis szerepet játszik például Barbara Bogumil melletti döntésében, hogy tudja róla, kamaszfővel résztvett a felkelésben. De ebben a vonatkozásban negatív és pozitív érték nemcsak ilyen konstellációban jelenik meg. Abban is, hogy milyen módon képzelik el az egyes szereplők Lengyelország fölszabadulását; Barbara és Bogumil magatartásában a romantikus rajongás és az építő munka ellentéte szintén megjelenik. Tovább folytatván a negatív és pozitív pólus köré rendezett szembenálló értékek bemutatását, meg kell említeni azt is, hogy a nagy számu szereplőt két táborra lehet osztani aszerint, hogy erkölcsi szempontból melyik pólushoz áll magatartásuk, életszemléletük közelebb. Ez a két tábor -- néhány kivételtől eltekintve -- határozottan megkülönböztethető, ami arra mutat, hogy Debrowska regényében is továbbél a lengyel epika hagyománya, a didakticizmusé,

mely egyébként térségünk mindegyik irodalmában rányomta bélyegét fejlődésére még a realizmus korszakában is. Joggal írta Ludwik Fryde már a két világháború között a regényről, hogy benne "Az erkölcsi ideál a valóság művészi formálásának alapja."⁹⁶ A legfontosabb hősök -- Bogumil, Barbara és Agnieszka -- egyértelműen a pozitív oldalra kerülnek. A negatív oldalon lévők története egy-egy parabola, ezeknek a szereplőknek a sorsa részint tanulság a főhősök számára /amint arról maguk is megnyilatkoznak közvetlenül/, részint a regény értékrendszerének eleme. Hibáik ugyanis rendszerint tagadják azt az eszményt, amely kibontakozik fokozatosan a regény olvasója előtt, mindenekelőtt Barbara sorában. Ezek a szereplők vétenek valamit a mértékletesség, a tolerancia, az áldozatkészség ellen, önmagukba zártak, nincs meg bennük a másik ember iránti szolidaritás érzése. Daniel Ostrzeńskit, Barbara bátyját csak saját világa érdekli, nem tud felesége és fia iránt érzett őnző szeretetéből kiszabadulni, az ifjú Janusz Ostrzeński szépsége narcisztikus, Celinának nincsenek céljai, Niechcicék fia, Tomasz pedig csak az élet fizikai élvezetének kíván élni, minden morális korlát nélkül. Élnek, de ez nem több vegetálásnál a regény értékrendjének tükrében; jellemző módon az elbeszélő Janusz-sal kapcsolatban többször "élettelen szépséget" emleget.

Az ő történeteik tükrében látjuk Barbara töprengéseit, hogy miképpen keresi házasságának /vagyis a történetnek/ kezdetétől az élet magasabb értelmét: " - Azért, suttogja

férje meglepetésére a fiatal asszony -, mert nem értem, mivégre folyik, mulik minden, az egész élet..." /ÉN I.51./.

Es a kérdés, illetve a létezés értelmének keresése visszatérő probléma Barbara számára, akinek fejlődése, "utja" a regény végének szintén fontos összetevője a mű értékrendszerének. A káosz és harmónia küzdelme az ő tudatában is végbe megy, lázadásai, nyugtalansága, türelmetlensége csökken az évek folyamán, oszlopdásainak egyik alapvető tanulsága, hogy bizonyos időhöz kötött értékek mulandóak; a regény végére benne is erősebb lesz az élet elfogadásának gesztusa. Ember és sors viszonyáról tehát mintegy két szinten jelenik meg az "Éjjelek és nappalok" értékválasztása. Az egyik szint a két hősnőnek, Bogumilnak és Barbarának viszonya, hiszen alkatilag, mentalitásukat tekintve egymás ellentétei, de ugyanakkor kölcsönösen föltételezik is egymást. Cselekedeteik, gondolataik, szavaik felelnek egymással, a teljességet kettejük együttese jelenti, ellentétükön főllőli összetartozásuk a harmónia egy magasabb szintje. Egy beszélgetésük alkalmával mondja Barbara: "Igy mulik el mindegyikünk élete, eltűnik nyom nélkül. Akár velünk, akár nélkülünk, egyformán gördülnek tovább a nappalok és éjszákák. Nem is tudom, minek iparkodik annyira az ember, miért vesszi annyira szívére sorsát?" /ÉN II.86./ Jellemező Bogumil válasza: "S hátha van mindenkiben valami kis morzsa, ami megmarad, mint az arany, s valamilyen kincset szaporít. Ha sokan tolnak egy terhet, egy közülük keveset jelent, de ha mindegyik azt gondolná, hogy nincs rá szükség és félre-

állna, akkor elveszne a világ." /ÉN II.86./. A regény első kötetében Barbara kétkedő és kétségbeesett kérdései hallatszanak tüprengései során, később elkövetkeznek a lét érzékelésének harmónikus pillanatai. " - Miért is lenne baj, hogy meghalunk? Az életből ugyanis mindig annyi marad - merengett Barbara. - Minden elmulik, és mégis, semmi, de semmi nem változik meg. Az aranyos égen egyre csak usznak a szürke fellegek... Ó, mennyire megnyugtató ez a gondolat - sóhajtott. S lelkében olyanforma érzés támadt, mint egy mély fohásszkodás: bárcsak végigkísérné ez a gondolat, ez a nyugalom egész életén." /ÉN I.235./. Egyre gyakrabban megformálódik benne az a gondolat: maga a tevékeny, munkás élet adja meg az emberi élet méltó célját. Tragikus események, csalódások után többször efféle következtetésekhez jut: "Ha az ember megállás nélkül végzi köznapi teendőit, nem mélyedhet el ugyanakkor az örök, általános dolgok vizsgálatába. Tehát úgy látszik, nem marad hátra más, mint arra törekedni, hogy elhiggye: ennek a köznapi sürgés-forgásnak is van valami örök, egyetemes értelme..." /ÉN I.462./

Ember és sors^{a)} viszonyára tehát Barbara történetével is válaszol Debrowska. A regény végén menekül a németek által 1914-ben megtámadott, bombázott Kalinicoból. Ott kell hagynia szülővárosát, ahová mindig vágyott vissza s ahol évtizedek múltán sikerült letelepednie. A szenvedések, a pusztulás és kilátástalanság körülményei között, ismeretlen jövő felé indulva a következő gondolatokat

hivják életre tüprengései: "S miután minden kétségbeesést kimerítettek, amire az emberi szív képes, e sorok [egy Mickiewicz-vers] is akaratlanul és feltartóztathatatlanul az örömhöz vezettek, miképpen az éjjel a nappalhoz vezet. S talán minden az örömhöz fog vezetni ezután, az élet szeretetéhez, akármilyen legyen az élet: lépcsőfok a gondviselés céljai felé vagy futó villanás a semmiség és semmiség között - a házi tűzhely boldogsága, széleskörű tevékenység diadala, vagy egy ilyen ut a sötét éjszakában, tüsből-vészből az Ismeretlen felé. Barbara lelke úgy felfrissült, ahogy az áhitatos imádság frissíti fel az embert, s végül annyira otthonosan érezte magát, mint-ha ez a zörgő szekér lenne az a rév, mely felé egész életén át törekedett." /ÉN II.666./. Julian Przybós a regény zárlatát találón balladához hasonlította,⁹⁷ az utolsó jelenetben az apokaliptikus külvilág képének Barbara asszony belső, megtalált békéje az ellentéte. Barbara asszony és a fuvaros zsidó, Szymaszel beszélgetése pedig a helyzetet a küsnapiaság vonásaival ruhásza föl. A párbeszéd utolsó mondatai már nem Barbara történetének lezárásával függenek össze, hanem nyitottságot sugallnak, a bármennyire bizonytalan, kétséges jövő elfogadására utalnak, a regény címe által kisugárzott jelentés értelmében. Érdeemes idéznünk teljes egészében a befejező sorokat: "Szymaszel megrándult, s homályos körvonalai hirtelen kirajzolódtak Barbara előtt. A sötétség szorítása engedett. Kiertek a mezőre.

- Szymzel, maga látja az utat?

Szymzel főlocsudott szendergéséből; kiegyenesedett, köhintett egyet a lovak közé csapott az ostorral.

- Gyá-aaaa. Ne tessék félni, nagyságos asszony. Ismerik a lovak a járást." /ÉN II.666./

Barbara sorsának története tehát szintén a kiegyenlítődés példája, a kiegyenlítődés mozzanata a regény értékrendszerének alapvető eleme. Az egyensúly, a harmónia ugy alakulhat ki ember és sorsa között, ha az ember elfogadja sorsát, "éjjelek és nappalok hétköznapi menetét", de nem beletörődő passzivitással kiszolgáltatván neki magát, hanem vállalván ezt a sorsot, tevékeny munkával eleget téve a kötelességeknek. A tevékeny élet és a rendelt sors vállalásának ez az eszménye kétségtelenül rokonítható bizonyos protestáns etikai szemlélettel. Személyében is a kiegyenlítődés jelképe Bogumil és Barbara leánya, Agnieszka, hiszen benne apjának és anyjának alkati sajátosságai együtt vannak, így ír jövődöbéli férjének, Marcinnak Lausanne-ba: "Én azt hiszem, a legmagasabb célokhoz is el lehet jutni, ha elvégni az ember a maga dolgát, úgy ahogy kell... /.../ Azt hiszem, a legnagyobb ügyek megvalósulása szünet nélkül folyik a világban, mindenben, minden pillanatban." /ÉN II.222./. Ilyen vonatkozásban is fontos szerepe van tehát a regény világképében az etikai mozzanatnak: üzenete szerint a sorsot elfogadó élet a kötelességek teljesítésével jár együtt. A kiegyenlítődés, az ellentmondások föloldása nemcsak az egyéni sors

vonatkozásában jelenik meg a regényben. Események és valóság összeegyeztetésének lehetősége a társadalmi és nemzeti sors átalakításának problémakörével is szorosan összefügg az "Éjjelek és nappalok"-ban.

Ahogy Barbara rajongásával szembenáll Bogumil józan-sága, úgy kerül egymással szembe doktrína és élet a lengyel szocialista mozgalom ideológiájában a regényben. Csak azt a vitát idézzük, amelyet a Kaliniecbe érkezett agitátor /Marcin/ és a lengyel polgárság egyik pozitív képviselője, Ceglarski folytat. Marcin a forradalmi átalakulás híve, Ceglarski a békés átmeneté. Marcin gondolatmenete itt abból indul ki, hogy gyökeres változásokra van szükség, és mindenáron úgy kell cselekedni, hogy e változásokat mind közelebb hozzuk: "De ha az egyedüli jó cél, mely a nemzet életének alapfeltétele, nem érhető el humánus eszközökkel, meg kell ragadni minden eszközt, mely e célhoz vezet." /ÉN II.137./. Vitapartnere arra a veszélyre figyelmeztet, hogy minden eszméből fanatizmus lehet, amire így válaszol: "Látom az eszme fanatikus követésének összes tragikus következményét ... mégis erre van az emberiség ítélve. Csak így viheti előbbre a maga ügyeit." /ÉN II.138./. Ceglarski ellenérveiben arra hivatkozik, hogy a determinizmus nem a dolgok passzív elfogadását jelenti: "Nem azért ismertük meg a társadalmi osztályok jelentőségét -- amit Marxnak köszönhetünk --, hogy fatalisztikusan kiszolgáltassuk magunkat ennek a ténynek." /ÉN II.139./. Az ő javaslata a szövetkezeti mozgalom, az

osztályharc békés formája, a társadalom szerves fejlődésének lehetősége mellett érvel. A regény értékrendszerét valamennyire is ismerve kétségtelennek látszik, hogy Ceglarski érvei illenek az "éjjelek és nappalok" által kifejezett jelentéshez. És itt meg kell említenünk az író szellemi fejlődésének egy fontos mozzanatát, nevezetesen Edward Abramowski lengyel szociológus és politikus műveinek /1868-1918/ hatását szemléletének kialakulására. Ez a szocialista lengyel gondolkodó a kooperatizmus elméletét dolgozta ki, Dabrowska maga is támogatta publicisztikájával az első világháború előtt a szövetkezeti mozgalmat. Az író 1925-ben önálló könyv formájában kiadott tanulmányt is szentelt Abramowski munkásságának /Zycie i dzieto Edwarda Abramowskiego/.

Doktrína és élet kapcsolatának dilemmái folytatód-
nak Marcin élettörténetében, mintha újra és újra vissza-
térnének a kalinieci vita pro és kontra érvei. Kezdetből
fogva érzi az ellentmondást, hiszen mielőtt kalinieci
szerepléseire indul, a munkások és a város szocialisták-
kal rokonszenvező középosztályi köreibe, a következőkép-
pen töpreng: "Különös és szörnyű tulajdonsága az eszmé-
nek -- gondolta --, hogy ugyanakkor, mikor az emberek
számára rendeltetett, csak úgy valósulhat meg, hogy sem-
mibe veszi az embert. Tudta, hogy így van, mégsem birt
lemondani arról, hogy általános feladatait lehetőség sze-
rint összeegyeztesse az egyes emberek élő szeretetével."
/ÉN II.126./ . Később az a meggyőződés alakul ki benne,

fől kell oldani az ellentmondást, s doktrina és élet közül az életet választja, a Svájcban tanuló szocialista lengyel diákok gyűlésén már így fogalmaz: "De semmiféle eszmét nem akarunk merev doktrinának tekinteni, mert az lehetetlenné tenné, hogy az élet konkrét feladatait teljesíthessük. Az nem eszme lenne, hanem zsarnokság!" /ÉN II.235./.

Agnieszka és Marcin kettőse is a kiegyenlítődést példázza, a fiú lendületét, lázas tenniakarását és habozásait kiegészíti a lány erős valóságérzéke, apjától örökölt mentalitása. Doktrina és élet szembenállásában Agnieszka következetesen az utóbbi pártját fogja, egyetlen valóságnak az élet, az ember valóságát ismeri el. A regény értékrendjében káosz és harmónia magasabb szinten megvalósuló egysége csakis az egyes, konkrét ember vonatkozásában, az ő távlatából értelmes. Ahogy képzelt párbeszédében Agnieszka összefoglalja: "Te azt hiszed, az ember csak arra való, hogy a tömeg alkatrészeként gépiesen szolgálja a társadalom céljait? Én pedig mondom neked, hogy csak egy cél van: az ember, a reális, élő ember... Az ember a forrása ... mértéke mindennek ... Nem önmagában, hanem azért, mert csak az élő emberben keletkeznek nemzeti, társadalmi ... vallásos jelenségek ... mindaz, ami az ember fölé nyúl." /ÉN II.584-585./.

Következő kérdésünk az "Éjjelek és nappalok" család-történetének jelentésére vonatkozik. Milyen értékeket jelenít meg az egymást követő nemzedékek sorsa? Milyen jelentést tulajdonít a regény az egyes nemzedékek közötti

kapcsolátnak? Dąbrowska regényének három nemzedéke közül az első viszonylag csekély szerepet játszik. Ez az a nemzedék, Barbara és Bogumil szülei, amelyik már felnőtt volt az 1863-as fölkelés idején. Fizikailag is csak a regényciklus elején vannak jelen képviselői, de többen közülük még a történet kezdete előtt meghaltak már, Barbara édesapját villám sújtotta, Bogumilé pedig a fölkelés után szibériai száműzetésben halt meg. A nagyszülők nemzedékéből a történet idején a két nagymamával és Bogumil nagybátyjával, a meghibbant Klemens bácsival találkozunk. Tulajdonképpen már ennek a nemzedéknek az életében megkezdődött mindkét családban a korábbi társadalmi és anyagi pozíciók elvesztése. Barbara és Bogumil házasságának idején már csak a nemesi cím maradt meg az Ostrzenski és a Niechcic családban, s mindketten olyan ifju- és gyermekkorra tekinthettek vissza, amelyikben sok volt a nélkülözés és szenvedés. Arról a társadalmi rétegről van tehát szó, amelyet helyzete sok tekintetben a magyarországi dzsentriével rokonít, azzal az alapvető különbséggel, hogy nem lévén ekkor Lengyelország, a birtok nélkül maradt lengyel nemesek előtt nem nyílt hivatali pálya. Bogumil és Barbara törekvésének célja nem ellenkezik a regényben az előző nemzedék céljaival. Ők is szeretnék megszilárdítani anyagi helyzetüket, és visszakerülni abba a szférába, melyhez kulturájuk, mentalitásuk és értékrendszerük alapján magukat sorolják, a birtokos nemesek közé. A Niechcic család története egyuttal anyagi gya-

rapodásuké is, hiszen a szegényes krepai uradalomból, majd Serbinówból a regény végére oda jutnak, hogy saját birtokot vásárolhatnak. De amikor visszakerültek ebbe a világba, s mint egyenjogú birtokos társak mehetnek el Niechcicék a regény végén a vidék földesuri családjainak összejöveteleire, Bogumil és Barbara is úgy érzi, ez mégsem az ő közegük. Ők már mások lettek, nem tudnak azonosulni ezzel a társasággal. Amikor az egyik hölgy valamivel kapcsolatban csócseléket emleget, Barbara döbbenten és felháborodottan regisztrálja magában: "Hiszen ezek mammutok, vizözön előtti mammutok /.../ Számukra az egész rajtuk kívül álló világ csócselék, vagy legföljebb érdekes vagy ingerlő látványosság." /ÉN II.554./. Az a Barbara gondolja ezt, aki a regény első kötetében sértődötten vágja oda férjéhez: "Ti mindnyájan elparlagiasodtatok, elparasztosodtatok /.../ Egyikőtökben sincs semmi ideg, semmi érzés. Az egész fajtatok ilyen." /ÉN I.230./. Barbarának alapvetően megváltozott a történet végére a szemlélete /emlékezzünk a regény már idézett zárlatára/, meggyengült benne a bírás, birtoklás vágya.

Regényét kommentáló irásában maga Dabrowska a birtoklási vágy átalakulásában, szublimálódási folyamatának különböző változatokban megelevenített — és a Niechcic családra különösen jellemző — módjaiban érzi műve jelentésének fontos összetevőjét megjelenni.⁹⁸ Az említett kiegyenlítődés egyik változatáról van szó, a bírástól a létezésig vezető ut a magasabb harmónia felé mutat. A csa-

ládörténetnek ez a "dekadens" vonása így az "Éjjelek és nappalok"-ban pozitív értékhez kapcsolódik. A harmadik nemzedék képviselője ennek a folyamatnak a kiteljesítője, Agnieszka tudatosan vállalja a kiszakadást az otthoni közegeből, az értelmiségi létet, bizonyos értelemben következményeképpen szülei történetének. Más életformában, azonban nem gyökeresen tagadva az előző nemzedék minden eszményét, hiszen a volt nemesi osztály örökségének olyan pozitív összetevőit mint a nemzeti függetlenségért vívott harc, vagy az alsóbb társadalmi rétegek fölemelésének programja, korszerűbb módon - maga is vállalja, valóra váltásukért tevékenykedik. Az "Éjjelek és nappalok" családörténete állítja a folytonosság lehetőségét - az átalakuláson, változáson keresztül.

Babits regényének a címe egy ítéletet tartalmaz, mégpedig egy rendkívül határozott nyomatékkal kimondott ítéletet. A "Halálfiak" cím fölfogható csonka mondatnak is, amely csupán egy állítmányból áll. Valakikről azt állítja, hogy a Halál fia. Maga a kifejezés főként népmesékben fordul elő, rendszerint fenyegetésben, ha valakire azt mondják, a Halál fia vagy, annyit jelent, hogy azonnal meg kell halnia, mindjárt megölik.⁹⁹ Ha az "Éjjelek és nappalok" káosz és harmónia kölcsönös föltételezettségét közvetíti értékrendszerének centrumával, Babits regénye az elkerülhetetlen pusztulást, a halálraitéltséget; első látszatra alapvető a különbség, mintha nem is volna semmi párhuzam a két mű világképe között. Pedig az érté-

kek közvetítésének eltérő módja sem lehet különbös a két mű jelentésrétegének megítélése, a párhuzamok keresése szempontjából. Az nevezetesen, hogy Babitsnál az elbeszélő mindvégig következetesen fönntartott irónikus távolságból szemléli az eseményeket, s ez más távlatba helyezi a "Halálfiat" világképét. A hanyatlás, a pusztulás képeit az elbeszélő — amint az Epilogból kitetszik — épp a lehetséges ujrakezdés, megújulás érdekében mutatja be. Visszatérve a cím értelmezéséhez: kézenfekvő, hogy a mű számos elemzőjéhez hasonlóan azokból a mondatokból indulunk ki, ahol ez a kifejezés előfordul. A leggyakrabban természetesen Imrus kitűrését szokták idézni, amikor a karácsonyi családi ebéd közben mond familiájáról ítéletet: "Halálfiat vagytok mindannyian: ha nem is sejtitek! A falra már föl van rajszolva a Mene Tekel Fálesz!" /H 501./. Ez a hely ugyanis a regény szerkezetének egyik fontos csomópontja, akkor már az olvasó tudatában van a családi történet eseményeinek.

A halál érzékelése, a pusztulás képei azonban végig húzódnak a regényen, mind az elbeszélő megjegyzéseiben, mind egyik-másik szereplő /elsősorban Nelli és Imrus/ megélelt gondolataiban. A regény első jelenete, a szüret, halállal végződik, Rácz Józsi holtan fordult le a székről. "A mű olyan tragédiával kezdődik, mely a cselekmény logikai előfeltétele, társadalmi emblémája és üzenetének hangulatkeltő szimbóluma." — állapítja meg Rába György.¹⁰⁰ És a befejező jelenet is kapcsolatban van a

halállal, az Epilog utolsó eseménye Nelli temetése, és a hazafelé tartó Döme bácsi és Cenci néni "a Halálra gondoltak, mely ittfelelte őket, ebben az ingó, rozoga kocsiiban" /H 695./. Ez a regény befejező mondata. Nelli és Imrus, a két legérzékenyebb idegzetű hős, szinte érzékszerveivel tapasztalja a pusztulást. Jellemsző módon mutatja be ezt az elbeszélő: "... meg kell vallani, hogy amikor Imrus halottszagot érzett maga körül, ez a halottság bizonyos részben apjából is áradt." /H 309./. Egyszerű megállapítani, hogy kikre vonatkozik a "halálfiái" megnevezés. Az emlékezetes karácsonyi ebéden a nagycsalád, a Familia tagjai Imrus szavainak a címzettjei, de nem csak ők szorosan véve, hiszen fajtájá halálra ítéltségéről beszél, ami már szélesebb kört jelent: szűkebb közegét, társadalmi rétegét. Ebben az értelemben érzékeli környezetének pusztulását Nelli, amikor hazamegy Gádorosra Cenci nénihez Gyulától: "... halálérzés volt ez; nem a halálraitéltség érzése, hanem a halottságé; de nem is csak hogy ő maga halott: halottak voltak mind, mind, Sóton, Gádoroson s most egyszerre kísértetiesen látta, hogy Gyula is halott, olyan halott, aki nem nyugszik bele a halálba, amelyben pedig nyugodni és csöndesen maradni illenék." /H 267./.

Az egyetlen személy, akire mintha kevésbé vonatkoznék a "halálfiái" kifejezés, az Cenci néni, akinek a regényben gyakran idézett szavajárása: "Nem halok meg, a-dósságom van." Óróna állapítja meg egy helyt az elbeszélő-

lő: "Cenci nem busult és nem csodálkozott semmin; más dolga volt. Maga az élet volt ő, mindent megértve s tulmenve mindenben: kegyetlen és cél nélkül is tudatos." /H 225./. A regény minden értékelője egyetért abban, hogy a pusztulással egyedül dacoló Cenci néni alakja mitológikus szimbólummá növekszik, ő a "Familia nemtője", aki paraszti munkaszeretettel és szívóssággal küzd a földtartóztathatatlan bomlás erője ellen. Kétségtelenül kulcs-helyet foglal el alakja a "Halálfiat" értékszerkezetében, szinte fölé magasodik családjá tehetetlen, ivásba, illuziókba menekülő, életidegen tagjai fölé, s az is bizonyos, hogy elsősorban ő a megtestesítője a pozitív értékeknek. Mindazonáltal ő sem fordíthatja meg a nemzetség történelmi sorsát, és tulsásnak érezzük azoknak az elemzőknek az érveit, akik benne az élet oldalának a halálával egyenlő súlyú pólusát látják. Hiszen Cenci néni maga is tudja, csak lassíthat egy folyamatot, megállítani nem tudja, s teljesítménye addig van garantálva, ameddig személyesen tartja kézben a dolgokat: "Cenci nem vált meg egy falat földtől sem, ami az övé volt. A gyerekei majd elprédálhatják: de ameddig ő él, neki terem!" /H 6./.

A biológiai determinizmus, a dekadencia sok tekintetben hasonló módon jelenik meg a lengyel és a magyar család történetében. A vagyoni lehetőségekből, pozíciókból egyre jobban kihulló középnemesi családok "fajtájukat" pusztulni érzik Dabrowska és Babits regényében is. Barbara asszony egy alkalommal így töpreng: "Az egész

családunk elkülöncösödik, s talán es általános lengyel betegség: elsatnyulunk mindnyájan. Kutyát sem ér az egész életünk, nem lesz ebből semmi - hosta meg szigorúan az ítéletet..." /ÉN I.570./. A "Halálfiak" elbeszélője a következőképpen közli az olvasóval látteleletét: "A Rácz-család élete évszázadokon át finomította a magyar lélek szenvedő izzását, lelkeket élt át, idegen szellemeket, mesterek voltak rég, íródiákok, papok, egy műpártoló kanonok, egy muszikus gavallér, egy sértett, dacoló ur, dekadens latin költők olvasója: míg mindez a lélek kiégett, leizzott, honfibanat alakjában az apáknál, tompa és már vak tűz; s így szállt át Nellire valami csöndes és lappangó láng, mely csak a sötét szobában villog föl." /H 226-227./. Babits regényében nemcsak a család-történet ivergéből lefelé, Imrus a lengyel Agnieszka-hoz képest sokkal élesebben szemben áll az előző két nemzedék képviselőivel, nemcsak azzal, hogy "halálfiak"-nak nevezi familiája tagjait, s szüleiétől alapvetően eltérő életformát keres /hiszen Agnieszka is értelmiségi lesz/, hanem szinte teljes egészében érvénytelennek tartja az előző nemzedékek tapasztalatait, saját magát egészen másnak érzi, mint "fajtáját". A magyar regényben a nemzedékek közötti viszonyban majdnem kizárólag a diszkontinuitás a jellemző. Így mondhatja el ítéletét a művészi pályán kiutat kereső Imrus, a harmadik nemzedék képviselője saját közegéről a karácsonyi ebéd említett alkalmából: "Meg van ez a levegő mérgezve! ... Minden gyökeresen rom-

lott! Minden meg van mérgezve és meg fog halni, meg fog halni! Nem lehet ezt a levegőt kibírni!" /H 499./.

Babits lirájában is megtaláljuk a nemesi középosztály bírálatát, a költő "Örökségem" című versében 1912-ben saját családjáról mond kemény ítéletet: "Ezért most, őseim! megátkoz unokátok .. / és marja lelketek pokolban is az átok / s a szégyen, hogy ilyen -- mint én -- az unokátok!"¹⁰¹

A gesztus kétségtelenül ugyanaz, s arról tanuskodik, hogy az epikai anyagban megelevenedő probléma hosszabb ideje foglalkoztatta az író.

A kontinuitás tagadása Babits regényében nem csak a család, és vele együtt a társadalmi rétegek történetének megszakítotttságát jelenti, hanem egy tragédiával zárult, mégpedig visszafordíthatatlanul befejeződött történelmi korszakot is; és a nemesi család bukása, lecsuszása egyszerűen nemzeti értékvesztéssel is járt. Egészen világosan utal a regény epilógusában a közeledő katasztrófára az elbeszélő, miközben kétségeinek is kifejezést ad, hogy a történelmi következmények nem fognak-e megsemmisíteni fontos tartalmakat is: "A halálfiak is élnek: noha alig érzik életük parassát, s sűrű hamu alatt... /Micsoda vihar fog majd ráfújni erre a hamura? s amikor szétfujja a hamut, nem hordja-e szerte, nem oltja-e el a pirológó, drága parasszat is?"/ /H 668./.

A három egymás után következő nemzedék története nem csak egy társadalmi réteg lecsuszását, távlatvesztését jelenti, hanem a tragikus kifejelet felé haladó nemzeti sor-

eset is. És itt nyomatékkal kell emlitenünk a lengyel és a magyar regény egyik lényeges különbségét. A "Halálfiak" Trianon perspektívájából íródott, egy nemzeti tragédiából, a századok történelmi előzményeire épített, XIX. században létrehozott magyar nemzetállam összeomlása az ábrázolt korok történéseinek egyik következménye. Az "Éjjelek és nappalok" értelmezésénél szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a történet iránya Lengyelország 1918-as felszabadulása, újjászületése felé mutat. A család-történet szakaszai a "Halálfiak"-ban megfelelnek a nemzeti történelem folyamatának, az első, a második és a harmadik generáció sorsa összefüggésbe hozható a múlt század második felének magyar történelmi periódusaival, jellegzetes képviselőik, életük története a korok negatív irányu változásainak sűrített jelképe. Döme bácsi a "nagy idők" /1848/ tanúja, a klasszikus magyar liberalizmus eszméinek, a nemzeti függetlenség gondolatának képviselője; az évek múlásával egyre kevésbé érti meg a kiegyezés utáni kort, a magyarországi kapitalizmus világát. A következő nemzedékből Miska és Hintáss Gyula egymást kiegészítő és tagadó kettőse jelenti részint a Tisza Kálmán-i kor optimista haladás hitét, a pozitivizmus racionalista bizalmát a világgal szemben, részint pedig a rációval szemben lázadó fantáziát, a dolgos hétköznapokat szürkének tartó fölfogást, az ábrándokba való menekülést. A második nemzedék tagjainak életük közepén kell megtapasztalniuk a távlatok eltűnését, Miska és Gyula gyökeresen különbö-

ző alkata az utvesztés két egymástól szügesen eltérő lehetőségét jelenti, sorsuk egyben hasonlít csupán, a tragikus kifejeletben. Az elbessélő a zárójellel elkülönített szerzői kommentárban a következő módon jellemzi azt a kort, amikor eltűntek a célok, a perspektívák: "... az Állam működött, mint egy óriás gép: de az emberek ellankadtak. Kerekek voltak, gondolkodás nélkül; mi szükség volt arra? /.../ A kerekeknek jó volt Miska bölcsessége; akik pedig nem tartoztak a hivatalos kerekhez, Gyulák módjára kis-sé céltalanul szaladgáltak, mint az üstökösök a naprendszerben... Ész és ábrándok feleslegesek voltak ebben az országban, s így visszafejlődtek, vagy különös, parazita képződményekké virágostak ki, mint a Gyula esze s az Erzsi ábrándja..." /H 60./.

Egyértelmű tehát, hogy az idő ebben a korszakban értékeket pusztít, a történelmi folyamatnak az iránya mind a nemzetség, mind a nemzet szempontjából negatív. A nemzedékek sorsában kétszer is bekövetkezik értékcsökkenéssel járó korszakváltás, egy hosszabb folyamatnak két egymást követő szakaszáról van szó. A második nemzedék saját jelenidejét törpe kornak érzékeli az első nemzedékéhez képest: "Szélsőben kora volt az ... Régi szavak szellője kifáradt s a hurok tikkadtak. A nagy idő elmúlt." /H 80./.

Imrusnak, a harmadik nemzedék képviselőjének is meg kell tapasztalnia, hogy az apja világából hozott eszmék és magatartásformák nem érvényesek már. Az egyetemre utazó fiatalember gondolatait így közvetíti az elbessélő: "... meg-

érezte, hogy az Életben, ahová utazik, idegenek az emberek egymáshoz, idegenek és magárahagyatottak s nincs uri bizalom, konvenciók illedelem vagy kötelező lovagiasság, ami köztük híd lenne. Miska fia megérezte, hogy nem a Miska világában fog élni és sokkal félénkebben érkezett Pestre, mint ahogy elindult." /H 419./. Az ifju nemzedék számára egyre kevesebb kapcsolata lesz a valósággal elődeik törekvéseinek-vágyainak, mindennapok és eszmények végtelen távolságra vannak egymástól, mintha minden perspektíva elveszett volna, gondolat és cselekvés semmiképpen nem volna összekapcsolható. Az egyetemista Sátorfy Imre utkereséseit, dilemmáit így kommentálja az elbeszélő: "Ők a márciusi ifjak tettrevágyó utódai voltak, s talán sohasem volt oly szükség a tetre, mint az ő korukban: de hát micsoda tettről lehetett itt szó? Brutus ült és Petőfi szavalt: de mi mindent kellett volna itt megülni, és hány fülbe szavalni! ém hogyan? A levegőt kellett volna megülni, s a láthatatlanoknak szavalni! /.../ Mily kevés volt itt, verseket írni az asztalfiók számára, önképzőköröszerű furcsa kis társaságokat alapítani, egymás között vitázni a szociálistusról s legfellebb még eljárni együtt a népgyűlésekre, megrészegedni a vörös lobogóktól!" /H 437-438./. És lázas keresésében, tenniakarásában ez a nemzedék sem érzékeli a valóságot, mintha az új szellemi igalmaknak, divatos eszméknek kevés közük volna ahhoz, ami Magyarországon a felszín alatt készült, az ország tragédiája. "Magyarország kiábrándulva legdédélgetettebb álmai-

ból, közömbösen ment már sorsa felé; s az ifjak, nem érezve honfi-célt, vakon lihegték világ-élményért." /H 518./ - mondja ki ítéletét a regény narrátora.

A "Halálfiat" értelmezőit magától értetődően megkísérti a cím, hogy a regény jelentésében a pusztulás, a bomlás és a kikerülhetetlen tragédia mozzanatait keressék, illetőleg, hogy igazolását keressék a műben a halálnak, a pusztulásnak ellentmondó értékeknek. Nézetünk szerint az elemzésnél nem csak élet és halál tengelyéből lehet kiindulni, hanem a valóság problémájából is. A magunk részéről ezt érezzük a regény értékrendszere központi magjának, hogy ugyanis, miért halálfiat a halálfiat. Azért mert hamis valóságokban keresik önmaguk lehetőségeit: illuziókban, ábrándokban. Menekülnek az igazi élettől, passzívak sorsukkal szemben, nem tudnak és nem kívánnak változtatni rajta, tulajdonképpen azt sem tudják, mi a látszat, és mi a valóság. A regény különböző rétegeiben kerül szembe ábránd és valóság, mintha az író héjanként bontaná le az általa bemutatott világban a legkülönbözőbb természetű illuziókat. Valóság és álom opozíciója jelenik meg Miska és Hintása Gyula eltérő világérzékelésében, alkatában. Miska megfontolt, igazságérzéke kikezdhetetlen, kissé földhözragadt, hétköznapi ember, Hintása számára a változatos, a rendkívüli az elsődleges érték, az új és nem a megszokott, a korlátlan szabadság. Valóság és álom szembeállítása megjelenik az egyik fejezetcímében is: "Élet és irodalom". A regény egyik legfontosabb kérdése: küzdelem a valóságért.

Nemcsak az érzékszervekkel tapasztalható valóságra kell gondolnunk, hanem társadalmi és lelki folyamatok összességére. Nem arról van szó szerintünk, hogy Babits a nem reális magyar valósággal, mint írói nyersanyaggal küzdött /Kolozsvári Grandpierre Emil és Sőtér István elemzésének fontos következtetése/, hanem arról, hogy az illúziók újabb és újabb szintjeit leplezte le. Döme bácsi negyvennyolcas, óliberális ábrándjaitól kezdve Miska pragmatikus pozitivismusán át Imrus irodalomban megvalósíthatónak vélt realitáspótlókáig. Hamis utként lepleződik le a Tizza Kálmán-i éra "állami haladása", a kisvárosi sivárságba való beletörődés, az onnan való menekülés ábrándos formája /elsősorban Gyula alakján keresztül/.

Minden szereplő sodortatja magát, képtelen a döntésre, passzív, éppen azért, mert nem tudja pontosan, mi a valóság. "Hasug volt-e Gyula vagy őszinte? azt ő maga is nehezen tudta volna! Hasugabb és őszintébb is mint más: több fátyollal, s szemérmetlenebb vetkőzéssel!" /H 556./ - olvassuk az elbeszélő kommentárját. Hintáss felesége, Erssi épp úgy nem tudja megragadni a valóságot, "s különben is minden, amit írni tudott volna, frázisanak tűnt föl előtte: a valóság leírhatatlan volt." /H 58./, mint Nelli, aki Velencében szinte nem is érzékeli, álmodik-e, vagy igaz, ami vele történik. Abban tökéletesen egyetérthetünk Kolozsvári Grandpierre Emillel, hogy "... a szereplők sem látnak tisztán önmagukban, sem kicsiny, sem nagy dolgokban, életérzésüknek leglényegesebb vonása éppen ez a bel-

ső homály és bizonytalanság."¹⁰² De nem a nyersanyag lázad föl itt szerintünk az írói szándék ellen, vagy az ábrázolni kívánt magyar világ irreális, ahogy Sőtér István véli /"Ebben a világban semmi sem reális, a Halálfiái világát a realitás hiánya jellemzi. Az író itt akkor mutat fel realista teljesítményt, ha a realitás hiányát érzékelteti. A magyar társadalom történelmi tragédiája, hogy sohasem volt valóságos, hanem csak ábrándos, még a legjobb pillanataiban is."/¹⁰³, hiszen más kérdés az, hogy valami létezik-e, illetőleg, hogy megismerhető-e.

Nézetünk szerint a Halálfiáiban az író számára kérdéses lett az addigi valóságfelfogás számos mozzanata, az a megszokás, amely a magyar prózában érvényes volt, az a klasszikus realista normáknak megfelelő felfogás, amelynek értelmében író és olvasó ugyanazt értette valóságon. Más szóval a magyar írók adottnak és megismerhetőnek tekintették ezt a valóságot. Babits számára ez a megszokás less részben érvénytelen, eljut oda, ahová századunk számos konvenció-megújító írója eljutott, újra fogalmazandónak tartja a kérdést, mi is a valóság, miképpen lehet megismerni. Igyekszik végére járni, már-már az "objektív" valóságot szemlélő szubjektumot is vizsgálataiba vonja, az irodalom területén próbálkozó egyetemista hőséről állapítja meg például az elbeszélő: "Imrusnak már regény és látvány volt az egész világ: a saját szomszaga lévén az egyetlen valóság." /H 543./. Itt azonban megáll, mintegy a háttérvonalon, innen nem lép tovább, ő is -- realista elő-

deihöz hasonlóan -- elválasztja egymástól a tárgyi valóságot és a szubjektum valóságát. Szereplői számára gyakran nem egyértelmű álom és ébrenlét különbözősége, hol van ábránd és való határa; a regény értékvilágában azonban érzékelhetően elkülönül a két szféra. Mint ahogy már utaltunk rá, felfoghatjuk a művet egy vizsgálatnak is, amely sorra leleplezi a valóságként megmutatkozó illuziókat. Kiderül, hogy nem igazi valóság a hagyományos családi élet, a kiüresedett klasszikus liberalizmus eszmekör, a szerelem, a kisvárosi világ, a modernizálódó főváros, az irodalom. Maga az elbeszélő azonban feltételezi, hogy létezik tulajdonképpen valóság, hogy élet és ábránd megkülönböztethető. A "Halálfiak" épp az illuziók, a téveszmék és ábrándok szétfoszlatásával kívánja letenni voksát az élet, az igazi valóság, a lehetséges harmónia mellett. Ezt jelképezi természetesen -- mint a harmónia őszállapota -- Cenci alakja, és ez a mű üzenete Imrus sorsán keresztül is, aki Erdőváron -- immár Imreként aposztrofálja itt az elbeszélő -- tuljutra az ábrándkergetés és lázadás korán így fogalmazza meg magának követendő céljait: "Valamilyen harmónia az emberi élet ideálja is, erkölcs és okosság, illem és bestia, ösztönök és tudás, álmok és lehetőség, értelmetlen tradíciók és racionális eszmék egymásrahatásában." /H 677./.

Nyilvánvalónak látszik, hogy a magyar és a lengyel regény értékrendszerében párhuzamos mozzanat -- más hangsúlyokkal -- a káosz és harmónia ellentéte, illetőleg a

bomlás és pusztulás folyamatán tuli, más dimenzióban megvalósítható harmónia lehetősége. Dąbrowskánál az "Éjjelek és nappalok" ugyyszólván minden rétege szervesen szolgálja az élet, a lét elfogadásának erősödő magatartását, az író következetesen megvalósítja a realista poétikának azt a célkitűzését, hogy az általa teremtett világ a valóság illuzióját keltse az olvasóban. Babits számára viszont kérdéses ennek a közlésmódnak az érvényessége, az elbeszélő irónikus magatartása, valóságfelfogása némiképp ellentétben áll a tárgyiasságnak azon normáival, amelyeket a széles társadalmi panorámát, hosszabb időbeli folyamatot ábrázolni kívánó írónak kell szem előtt tartani.

5. Regényeink típusáról és irányzati jellegéről

A lengyel és magyar regény elemzői gyakran hozták kapcsolatba a két művet az európai irodalom klasszikus családregeényeivel. Az "Éjjelek és nappalok" családregeény jellegét általában sokkal egyértelműbbnek tartotta a lengyel kritika és irodalomtudomány, mint a "Halálfiat"-ét a magyar. Nálunk szinte az első kortársi bírálatoktól kezdve találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy Babits regényének csak egyik kompozíciós elve hozható összefüggésbe a buddenbrooki típusu regénnyel, s legalább -- vagy majdnemennyire -- érvényesül benne a fejlődési vagy nevelődési regény konstrukciós sajátossága. Illyés Gyula írta például könyvismertetésében 1935-ben: "De a könyv még így sem egy réteg regénye. Inkább a családé; s még ez is kínálko-

zó megállapítás. A család egyik fő- és elkivánczó tagja education sentimentale-jának regénye; Imrus kirüppenésének története."¹⁰⁴ Mintha az értékelők egyik része a családre-
gény-elvet, a másik része a fejlődési regény elvet tartaná meghatározónak. Rába György kismonográfiájában a következőket olvashatjuk: "A magyar közelmúlt társadalomképének meglátolása ez a nemzedék és családre-
gény. Az 1880-as évek vége és 1910 közt játszódik, ezért a kortárs évfjártoknak, eszmei társadalmi neveltetésüknek lelkiismeret-vizsgálata."¹⁰⁵ Mindkét regényt értékelői teljes joggal hozták kapcsolatba a nyugat-európai klasszikus mintákkal. Az "Éjjelek és nappalok"-at Thomas Mann, Roger Martin Du Gard és Galsworthy regényével is, a "Halálfiat"-t pedig elsősorban a Buddenbrook-házzal. A klasszikus európai családre-
gények lengyelül és magyarul is viszonylag hamar megjelentek, az első világháború után fontos helyet kaptak az irodalmi közvélemény tájékozódásában. Thomas Mann és Babits regényének lehetséges genetikai kapcsolatára utal Rába György: "Ami a családre-
gény elvét illeti, aligha tévedünk, ha Thomas Mann Bruddenbrook-házában látjuk a példát, mely pusztán műfaji lehetőségeivel arra a feladatra ajzotta Babitsot, hogy több nemzedék sorsába sűrített társadalomkritikát adjon..."¹⁰⁶

Mindkét regényben megtalálhatjuk annak a múlt századi regénytípusnak a vonásait is, amelyet mindenképp a német irodalomtörténet-írás hagyománya alapján nevelődési regénynek /Bildungsroman/ vagy fejlődési regénynek /Entwicklungsroman/ szoktak nevezni. A lengyel Agniesska és a ma-

gyar Imrus nevelődését, felnőtté válását kísérhetjük nyomon regényeink második részében, kezdve a szülői háztól, a tanítókon, iskolákon át az egyetemig, a nagyvárosig és külföldre /csak Dabrowska regényében/, míg végül hőseink értelmiségivé válnak. Mindkét regény elemzői fölhivták a figyelmet a két, némely tekintetben egymásnak ellentmondó regényépitő elv összeépítésének problematikus váltára. A családregegy többzálú, több, egymással kapcsolatban lévő hős történetéről tudósít, a nevelődési vagy fejlődési regény egy személy története, nézőpontja egy hőshez van közel. Németh László a lengyel regényben elsősorban a fejlődési regényre jellemző vonásokat érzékelté: "... ebben a regényben megismertem egy lengyel diáklányt, nem csak őt, hanem szinte a geneziséét, ahogy az anya kissé ötletszerűen ide-oda hullámszó nemessége lányában célra keményedik..."¹⁰⁷ Az "Éjjelek és nappalok" kötetei közül az első kettőben a családregegy elve a meghatározó, a második kettő egyértelműen elsősorban Agnieszka története. A különbséget már a kortársak is érzékelték. Ludwik Fryde elemzésében 1935-ben írta: "A Bogumil és Barbara meg az Örökös aggodalom című kötetekhez képest a Szerelem és a Szembeszél csak látszólag gazdagítja Dabrowska regényét, lényegében azonban szegényíti."¹⁰⁸

Megtaláljuk mindkét regényben egy család több /három/ nemzedékének képviselőit, a regények egyik kiemelten fontos tere a családi kör, az elbeszélte történet ideje körülbelül itt is, ott is harminc év, egy emberöltőnyi. Fontos

szerepet kap mindkét regényben a származás, a vérségi összetartozás ténye. Mindkét regényben olvashatunk krónika szerű tudósítást a család őseiről, származásáról. A több nemzedéknyi idő egy történelmi korszak társadalmi-történelmi folyamatainak érzékeltetésére alkalmas, a család a nemzeti társadalom tipikus kiscsoportja. A nemzetiség őseiről más-más módon tájékoztatja az olvasót a lengyel és a magyar író. Dąbrowska regényében es az előtörténet a polgári kor ihlette családi krónikákkal mutat rokonságot, Babits regényének első fejezete /a szüreti történet/ az anekdóta műfajához áll közel.¹⁰⁹ A lengyel Niechcic-ek, illetve a magyar Ráczok és Sátordyak szimbólummá növesztett közösségek, olyan sajátos tudattal bíró társadalmi csoportok, mely több nemzedéken keresztül alakították ki életformájukat, szokásaikat, hagyományait. Dąbrowska így számol be krónikájában a Niechcic-ekről: "Szinte egy hatalmas törzs szerves részének érezték magukat, mely beérte saját magával, saját családi-baráti nyelven beszélt, iparkodott úgy nevelni gyermekeit, hogy egyszer s mindenkorra megóvja őket minden külső befolyástól, s úgy intézte minden dolgát az életben, hogy környezete határait alig, a mindenfelé egyre terebélyesedő nemzetség határait pedig egyáltalán ne lépje át." /ÉN I.7./. Babits regényében nagy kezdőbetűvel írja, hogy Familia. Az európai családregegyekhez hasonlóan fontos kronotoposza regényeinknek a család ősi fészke, ami a polgári kereskedő házaktól eltérően nemesi ud-

varház, mely agrárius életformát jelez. A "Halálfiak"-ban például a szőlőhegy és a "Familia szeles fészke a gádorosi szőlőhegyek alján", Ráczék családi háza. Ez a tér ambivalens értékeket hordoz, egyrészt a származást, az otthon idilljét jelenti /mint Dąbrowska anyai színnel megrajzolt Serbinówja vagy Kaliniec városa/, ugyanakkor azt a küzeget, ahonnan a harmadik nemzedék képviselője, Agnieszka és Imrus, a tágabb világba, nagyvárosba, külföldre távozik. Az a környezet, amely sivár és visszahúzó is, ahonnan hőseink menekülni akarnak, ki és fölfelé.

Dąbrowska regénye tökéletesen megfelel a regényfolyam /roman-fleuve/ kifejezés asszociációs lehetőségeinek, Babits művében nem érvényesül annyira a klasszikus realista panoráma, mint a lengyel regényben, az idő tagolása is más elveket követ. A "Halálfiak"-ban a detektív regényekre emlékeztető szerkesztést figyelhetünk meg, el lehet mesélni a regény történetét mint két büntény nyomozását. Két büntény -- Kovács Laci halála és Imrus váltóhamisítása, majd eltűnése -- földérítését kísérli meg az elbeszélő, követvén a szigorú ok-okozatiságra épülő detektívregények elvét. A "Halálfiak" elbeszélője maga is utal erre a regényformára: "Kecsegtetőbbnek látszott egy másik nyom, amit Rosenberg adott meg, s ami valóságos fordulót jelentett az ügyben, olyant, amelyenről a detektívregényekben lehet olvasni..." /H 634. - kiemelés K.Gy.Cs./. A befogadó a nyomozás logikájára, a

föltáratlan büneset motivumaira és a lehetséges elkövetőkre kíváncsi, az elbeszélő viszont némileg különbözik az igazi detektívregények narrátorától, nem mindig bizonyos abban, hogy végére lehet járni a dolgoknak, tudatosan elfogadja, létezhetnek homályban maradó események és cselekmények, vagyis lazítja a szigorú determinizmus elvét.

A széles társadalmi freskó, a környezet tüzetes rajza, a sok szereplő, a helyszínek változatossága, az elbeszélő idő történelmi korszak jellege olyan sajátosságai a regénynek, amelyek az "Éjjelek és nappalok"-at, valamint a "Halálfiat"-t a klasszikus realizmus nagyregényeivel rokonítják. Azokkal a regényalakzatokkal, amelyek az eposzra emlékeztető totalitás igényével mutattak be egy világot, egy adott társadalmat. Ezekből a regényekből vonta el -- különösen pedig a Háború és béke példájából -- az elbeszélő művek elméletével foglalkozó némely kutató és kritikus a regényeposznak nevezett műfaji változat fogalmát. Föltehetően nem függetlenül Lukács György gondolatmenetétől, aki A regény elméleté-ben így fogalmazott: "A regény annak a korszaknak az eposziája, amely számára nincs már érzékletesen adva az élet extenzív teljessége, amely számára az értelem életimmanenciája problémává vált, és amelynek érzülete mégis a teljességre irányul."¹¹⁰ A korabeli kritika Dabrowska regényét mint eposzokra emlékeztető vállalkozást a teljes társadalmi-történelmi panorámát nyújtó klasszikus realista regényekkel rokonította. Így feltételezték a lengyel író művének tipológiai kapcsolatát o-

lyan regényekkel mint Solohov Csendes Don-ja, a nyugat-európai családregegy klasszikusain kívül. Kétségtelenül találhatók Dabrowska művében eposzokra emlékeztető vonások. Egy jellegzetes kortársi véleményt idézünk csupán, Leon Pomirowski-ét, aki 1933-ban írta: "Az 'Éjjelek és nappalok' a mindennapok eposza. Nagyszabású és nehéz eposz, mivel hiányzik belőle az egyéni és közösségi élet minden teatrális feszültsége."¹¹¹

Maria Dabrowska és Babits Mihály vizsgált regénye — különböző mértékben — kétségtelenül folytatói annak az epikai hagyománynak, amelyet klasszikus realizmusnak neveznek. Mindazonáltal, ha a realizmust nem tekintjük normatív fogalomnak, több irodalomtörténeti korszakban is érvényesülő tendenciának, hanem csak egy, időben többé-kevésbé elhatárolható kor irányzatának, mely nem teleologikusan fölfogott célja az epikai ábrázolás fejlődésének, hanem egy olyan szakasza, amely meghatározott poétikai jellegzetességekkel bír, akkor érzékeltetnünk kell az "Éjjelek és nappalok", illetőleg a "Halálfiai" különbségét is a klasszikus XIX. századi realizmustól. A kortársak Dabrowska és Babits művében hajlamosak voltak olyan regényt látni, amelyekben megszületett a várva-várt realizmus, amelyek jelentős mértékben csökkentették a nemzeti irodalom lemaradását Európától. Néhány jellemző megfogalmazást idézünk csupán illusztrációul. Karol Wiktor Zawodzinski írta például: "Munkásságában végre meghatározó módon kifejezésre jut, általánosan helyeslés közepette, a

realizmus. Az a realizmus, amely a lengyel irodalomban mindig kissé jöttmentnek számított, hiszen a romantika előtti regény gyermeksége után nehezen tört magának utat a romantikus konvenció labirintusán át, késett európai kortársaihoz képest, a pozitivizmus korában szentimentalizmus és didakticizmus huzta le, később meg megvetés tárgya lett, elkorcsosult, ma legemberibb és legszebb alakjában jelenik meg előttünk.¹¹² Ludwik Fryde 1935-ös írásában a regény rokonságát érzékeltette a realista hagyomány mult századi lengyel műveivel: "... Dąbrowska tetralógiájában tudatosan és következetesen alkalmazza az epikus elbeszélés hagyományos formáját, az Éjjelek és napalok visszatérés az elbeszélő művészet régi mestereihez, Kraszewskihez, Jeź-hez, Prushoz és Orzeszkowához."¹¹³ Nálunk a legmarkánsabb Kolozsvári Grandpierre Emil megfogalmazása a "Halálfiat"-ról, hogy a hiányszó realista regény érkezett meg vele irodalmunkba: "Paradoxonnak hat, mégis tény, sőt szükségszerű tény, hogy a realizmus magyar formájára a művelt, egész sereg irodalomban otthonos Babits bukkant rá."¹¹⁴

A realizmus normáitól való eltérések oka mindeneke-
lőtt az irodalmi megszokás természetes változásaiban ke-
resendő, abban, hogy a mult századi realizmus után a len-
gyel és a magyar irodalomban az epika műnemében is más i-
rányzatok poétikája érvényesült, továbbá hogy a két világ-
hábcru közötti kor írója nem hagyhatta figyelmen kívül a
tudományok új felismeréseit a világról és az emberről,

ember és ember, továbbá ember és környezete kapcsolatáról. Ezért az összegező áttekintésekben az új realizmus, az új klasszicizmus, a posztrealizmus stb. kifejezésekkel találkozhatunk. Pontos meghatározása egyelőre sem a lengyel, sem a magyar irodalmi köztudatban, tudományosságban nem született meg, értelmezése eltérő. Annyi mindenképpen bizonyosnak tekinthető, hogy a két világháború közötti irodalom egyik mozgásirányáról van szó: egy olyan törekvésről, amely bízott abban, hogy a világ tökéletesen megismerhető az irodalom által, hogy ugyanaz a valóság adott az író és a befogadó számára, ezért a világ irodalomba sűrített képe mintegy folytatása az érzékelhető-tapasztalható valóságnak. Ismeretes, hogy a családregegy kialakulása a naturalizmus irányzatával kapcsolatos, mind az "Éjjelek és nappalok", mind a "Halálfiak" valóságfelfogásában vannak nyomai ennek az irányzatnak. Egy korábbi korszak regényirodalmát elemezve állapította meg a lengyel írónról Michał Glowński: "Általában úgy szoktak beszélni Dabrowskáról mint a klasszikus realizmus hagyományának folytatójáról. Ez a fültételezés bizonyos kiegészítésre szorul. Az ún. családregegy a realista regény jellegzetesen huszadik századi változata, olyan műfaji változat, amely lényegében a XIX. században nem jelent meg, bár előlegezték a korabeli regényciklusok."¹¹⁵ A lengyel és a magyar író társadalmi tere szűkebb, mint az egész társadalmi hierarchiát bemutatni kívánó realista regények, lényegében egy család világról van szó. Pók Lajos vetette papírra a "Ha-

lálfiái"-ról: "A szűk társadalmi keret valóban megfosztja a regényt a társadalmi érvényesség nagyobb súlyától."¹¹⁶ Más kérdés, hogy Pók Lajos az intenzív totalitás értékes-ményét tartotta szem előtt véleménye megalkotásakor, azt pontosan rögzítette, hogy a "Halálfiái"-nak a világa szűkebb, mint az egész társadalomról tablót készítő művéké. Ez a redukció azonban — s ez mutatis mutandis érvényes az "Éjjelek és nappalok"-ra is — intenzívebb teljességet tesz lehetővé, a pszichikai folyamatok jobb megismerését. Dąbrowska és Babits regénye a Freud utáni korszak szülöttei. Mindkét író szemléletében nyomot hagytak a lélektan új felismerései, az ember tudata és ösztönvilága közötti ellentmondások, a modern személyiség gazdagon megrajzolt lengyel és magyar változatai lépnek elénk a két regény lapjairól. Nemcsak a belső monológok alapján vagy az elbeszélő kommentáló megjegyzéseiből következtethetünk a lélektan új felismeréseire a "Halálfiái"-ban, a pszichológia bizonyos jellemző kategóriái /ösztönök, tudat és tudatalatti közötti küszöb/ is megjelennek név szerint említve a regényben. Így magyarázza Miska töprengéseinek hátterét egy alkalommal az elbeszélő: "Talán mégis valami rossz lelkiismeret volt itt, mélyen a Küszöb alatt, mely önmagának cáfolatára szomjazott..." /H 202./.

A naturalizmus származás elve, öröklődés felfogása kétségtelenül mindkét regényben fontos szerepet játszik. A nemesi családok hullásában érvényesül a biológiai determinizmus. Megtaláljuk a lengyel és a magyar regényben is

az aprólékos tényrögzítést, a környezetrajz nemegyszer naturalista hangulatát. Rónay László joggal említi például, hogy "Hintáss ábrázolásában Babits engedett a naturalista regény néhány sablonjának."¹¹⁷ Nyelvhasználat tekintetében Dąbrowska műve áll közelebb ahhoz a realista megközelítéshez, hogy mind az elbeszélő, mind az egyes szereplők nyelve megfeleljen a korabeli élőbeszéd köznyelvi normájának. Mint említettük, Babits regényében az elbeszélő nyelvhasználat néhelykor a lírai költőéhez áll közel, mégpedig olykor impresszionista, egyszer-mászor szecessziós jellegű, még az expresszionizmusra emlékeztető részleteket is találhatunk a "Halálfiat"-ban.

Mindkét mű jelentésének szervezésében lényeges szerepük van a vezérmotívumoknak. Babits regényében például Cenci néni botja, a sokat emlegetett Dictionnaire vagy az "Éjjelek és nappalok"-ban az a "fekete, csillogó pruszlik", amelyben először meglátta Barbarát Bogumil, nem díszítőelemek csupán, hanem egy-egy helyzet, lelki magatartás jelzői. A vezérmotívumok ilyen szerepe szintén a naturalizmussal való rokonságra utal. Ugyanakkor azt is lehet mondani, hogy a visszatérő motívumok szinte külön teret indukálnak, nem az okozatiság, hanem az emlékezés elve alapján. Ezzel pedig szintén lazul az a meghatározottság, amely a realista történetmondás sajátossága.

A két regény poétikai szempontból kétségtelenül alapvetően különbözik azoktól a prózai művektől, amelyek a lengyel és a magyar irodalomnak e korszakában az elbeszélő

közlés gyökeres átalakítására tettek kísérletet. Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy -- különböző mértékben ugyan -- mind a két regény a realista poétika újraélesztésére tett kísérletnek tekinthető. Valóság és a rajta kívülálló szubjektum kettőssége jellemzi a szembe-sítő elemzés tárgyául választott lengyel és magyar regényt, ugyanakkor -- s főként a "Halálfiat"-ban -- azonban láthatók lesznek a valóságnak a repedései is, homályos helyek, amelyeket a harmónia régi módon értelmezett reménye fog csak össze egy egységes konstrukcióba.

6. A "Halálfiat" és az "Éjjelek és nappalok" teremtett világának párhuzamai

Előzetes megjegyzésül szeretnénk hangsúlyozni, hogy a regényekben ábrázolt világot nem képzelhetjük el a valóságosan megtörtént események egyszerű tükrözésének. Az irodalmi művek valósága létezésének módja szerint különbözik attól az objektív valóságtól, melyről tudósítani kíván. "Természetesen -- írja irodalomelméleti kézikönyvében Stefania Skwarczynska --, a realista beállítottság törekedni fog arra, hogy az ábrázolt tárgyak olyan, és csak olyan jellemzőkkel és tulajdonságokkal birjanak, amelyek a reális valóságban található megfelelőikhez tartoznak."¹¹⁸ Nem arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy hűséges-e az írók által készített kép. Az ábrázolt világ autonómiájából indulunk ki; azt szeretnénk bemutatni, milyen a két író gazdagon rétegzett panorámája, vi-

ziója. Ebből a két tablóból természetesen tanulságos adalékokat kaphatunk a lengyel és a magyar mentalitás történetéhez. Teljes mértékben igazat adhatunk Rónay Lászlónak, hogy "Kevés olyan történeti szakmunka akad, melyből érzékletesebb képet nyerhetnénk a század utolsó évtizedeinek belső mozgásáról, mint e regényből."¹¹⁹ Az "Éjjelek és nappalok" nagyszabású tablójára ez talán még nagyobb mértékben érvényes. Gazdag és jól tagolt a két regény által nyújtott kép, a művelődéstörténet kutatóinak sok tanulsággal járhat tanulmányozása. A családregegy műfaji változata különösen hálás téma az ábrázolt világ összehasonlítására, hiszen egy életforma átalakulásáról van szó bennük.

Általában minden szereplőről gondosan van festve a kép, az olvasó valóságosan is el tudja képzelni őket. Leíró mondatokban közli -- legtöbbször az elbeszélő -- ezeket az információkat; például az "Éjjelek és nappalok"-ban így látjuk Agnieszkat mint intézeti diáklányt: "Agnisia hosszú, szőke copfjai, fekete moaré masniba kötve és előre dobva, élénk színükkel elragadóan festettek a kabátka sötét gyapjuszövet anyagán. /.../ ... matrózkalap, uj fekete harisnya, himzett gallér, fodros kötény." /ÉN I. 456./. A hajviseletől a divat és a szokások, a gesztusok, beszédmód megannyi részletéről tudósít bennünket a magyar és a lengyel regény is. A szereplők külső jellemzését egészítik ki gyakran azok a visszatérő motívumok, amelyek egy-egy magatartás, helyzet szimbólumává válnak és így a művek jelentésrétegében is szerepet játszanak. A szereplők

lelkiállapotának, pszichikai magatartásának bemutatása többféle módon történik, az elbeszélő közléseitől a belső monológig. Dąbrowska és Babits is mestere a lelki folyamatok ábrázolásának, kitűnő megfigyelésekkel, nemegyszer egy-egy képbe sűrítve jellemeznek egy helyzetet.

A realista poétikának megfelelően részletes leírások tudósítanak a szűkebb és tágabb környezetről, a szobabelsőtől kezdve a családi házon át a városig és a tájig, mindazokról a helyszínekről, ahol megfordulnak a regények szereplői. Így természetesen sokszínűen jelenik meg a korabeli magyar és lengyel világ számos részlete, elsősorban a nemesi középosztály élete, a kisvárosi környezet. Megismerhetjük egy réteg magatartás- és viselkedésformáit, reflexióit helyzetére, a változásokra, nem utolsósorban pedig értékrendszerét. De a társadalom többi rétegéről is kapunk információkat, osztályokról, csoportokról, nemzetiségekről. A történelmi idődimenzióban megjelennek a kor politikatörténeti eseményei, belpolitikai és világpolitikai változások, társadalmi konfliktusok. És természetesen a nemzeti történelem egy adott korszaka, a jellegzetes közép-európai nemzeti ideológiák, a megszállók elleni harc kérdései /lengyel közegben/, a monarchiában elfoglalt felemás magyar helyzet problémái.

Néhány olyan területet választottunk ki, amely a családregény sajátosságaihoz tartozik, illetőleg, amely a megrendült helyzetű lengyel és magyar középnemesi réteg életformájának, mentalitásának hasonlóságát illusztrálja.

A műfaji változatra jellemző a családi körrel kapcsolatos terek és a családi események /keresztelő, lakodalom, temetés/ leírása. Az "Éjjelek és nappalok"-ban a kisvárosban és a falusi birtokon élő nemesség, nemesi származású értelmiség életének helyszínei jelennek meg. Megismerhetjük Bogumil és Barbara első lakását a krepai uradalomban, majd a serbinóvi udvarházat, ahol Bogumil és családja a későbbiekben lakik, a kalinieci Ostrzenski ház helyiségeit. Csak néhány jellemző leírást idéstünk föl Dąbrowska regényéből. Egy középosztályi, városi szobabelső, Ostrzenski nagymama szobája: "Az ablakban vörösvirágos kaktuszok állottak, s a falon az Ostrzenski-házaspár -- Adam és Jadwiga -- fiatalkori arcképe lógott. /.../ Az arcképek alatt, a komód fölött, ferdén, egy halotti gyertya függött szalaggal átkötve, meg egy száraz koszoru; a komódon Julian fiának és meghalt lányának fényképe állt, előttük pedig egy alacsony üblös majolika-váza, mely belül kivájt, ledöntött fatörzset ábrázolt. A fatörzs mellett még egy majolika-kerítés is volt, melyhez egy befonthaju majolika-vadász támaszkodott, tizennyolcadik századi öltözetben, puskával a kezében." /ÉN I.209./. Ostrzenskiék lakásának szalonja is jellegzetesen középosztályi miliőt idéz fel: "A szalonba nem hatolt be az udvarról a hőség, mert oszka voltak az ablakok, s a fényesre kefélt padló és a velencei tükör ragyogása csak fokozta a kellemes frissesség és hűvösség illuzióját. A meggyaszinú bársonybutorok fölé a Daniel bácsi és Bodzio által nevelt pálmák

terjesztették ki merev leveleiket. Az ablak- és ajtómélyedéseket aranszállal átszőtt, sötétvörös függönyök fedték." /ÉN I.408./.

Babits regényében nem találkozunk a tárgyi világ olyan extenzív gazdagságával, mint Dąbrowska művében, nála inkább az impresszionisztikus leírás dominál, színek, hangulatok sűrűsödnek egy-egy képbe. Ilyennek látjuk az egyik szobát Döme bácsi sóti házában: "... egy egész nagy pipagyűjtemény, fából faragott láncok, amelyeket szabadsághősök készítettek a tömlőben, egy lapos vadászpohár és szarukürt, különböző tréfás markolatu sétatálcák, nagyszerű agancsok és egy kagyló, amiben a tenger zugása hallatszott." /H 49./.

A helyszín nem teljesen "objektív", a tér elemeinek hangulata bizonyos értékmozzanatokot hordoz, jelképes értelmet nyer, magatartást jellemez. Döme bácsi mentalitásának jobb megismerését szolgálja prэшázának bemutatása, időszertütlenné váló gondolkodását, konzervatívvá váló eszményeit: "míg Döme bácsi kinyitotta a nehéz prэшázajtót, visszafelé forduló kulcsával, s kicsapta a prэшásszoba ablaktábláit, hol fülledt hűvösség fogadta az embert, avas bőrszaggal, mely Döme nyáron ott tartott bundájából és csizmáiból eredt; s eltűntek a hazafias képek, Árpád emeltetése s Batthyány kivégzése, valamint a Vadásznaptár is; sip, agancsok, tarsoly." /H 187./.

Gyakran szerepelnek mindkét regényben a közösségi élet terei, a kisvárosi bolt, a cukrászda Kaliniecben, a Sót melletti Csörge-tó fürdője, a sóti kaszinó, a század-

elő pesti kávéháza és mulatója stb. A regények kompozíciójában fontos, jelentéshordozó tér a családi köré. Említettük már több alkalommal a ház sajátos formájának, az udvarháznak a jelentőségét. Tulajdonképpen a regények nemesi családai már elvesztették ősi udvarházukat, városban élnek, illetőleg birtokon ugyan, de nem a sajátjukban. Mégis az ősi fészkek képzete határozza meg a családok otthonát, amely tradíciók őrzője és az egész nagycsalád számára nyitva van. Ilyen Babits regényében a présház a szőlőhegyen, Döme bácsi régi háza Sóton, ahova beköltözik a Sátorfy házaspár, és mindenekelőtt a gádorosi Rácz-ház; Dąbrowska regényében pedig Ostrzeńskiek lakása Kaliniechen Barbara fiatalsága idején, majd főként a serbinówi udvarház, ahol a Niechojic-család lakik hosszú éveken keresztül. Itt játszódnak le a családi élet eseményei, az egész Familia találkozói, amelyek fontos szerepet játszanak regényeinkben. A nemesi családok számára a hagyomány nagy jelentőséggel bír, éppen a két vizsgált mű jelen idejében mulik el a régi életforma számos mozzanata, szokása. Az "Éjjelek és nappalok" családi krónikája tudósít az első nemzedék sorsáról, a nagymama idejében még létezett az egész nemzetséget /ami a nagycsaládnál is tágabb közösség/ összefogó kapcsolat, kölcsönösen segítettek, támogatták egymást: "Üzvegysorra jutva, Jadwiga Ostrzeńska hallgatott a nemzetiség szeniora, a gazdag Joachim Ostrzeński tanácsos rábeszélésére, ki kötelességének érezte, hogy könnyelmű rokonának családját pártfogolja..." /ÉN I.11./.

A család tulajdonképpen nagycsaládot, nagyszülők, szülők és gyermekek közegét jelenti a két regényben. A három nemzedék történetének elbeszélése adja elsősorban tipológiai rokonságát a "Halálfiak"-nak és az "Éjjelek és nappalok"-nak. Az európai irodalom családregegyeihez hasonlóan fontos szerepet kap a két műben a családi összejövetelek leírása. Esküvők, születések, nagycsaládi találkozók, közös étkezések, ünnepek jelölik a családi kör terét. Szokásokat ismerhetünk meg, a családi érintkezés középosztályi formáit, lengyel és magyar nemesi változatban. A családi események, az élet fordulói, a jeles napok jelzik a családtörténeti idő ritmusát is: keresztelők, lakodalmak és temetések. Dąbrowska regényében például a nagymama temetése /hosszu leírás az I. kötet 231-235. lapján/, a felravatalozástól a templomi bucsuztatáson át a sírbahelyezésig és az egész nagycsalád részvételével /"Ezen a napon vagy harmincan ültek ebédhez Serbinówban." - I.234./ rendezett halotti torig; a családi összejövetelek Ostrzeńskióknál Kaliniecben. A "Halálfiak"-ban különösen a Rác-házban töltött karácsony marad emlékezetes: az együtt töltött szenteste, az éjféλι mise, az ünnepi ebéd. Az elbeszélő így kommentálja az ünnep családi jelentőségét: "Szent Karácsony az Otthon Ünnepe: amikor Gádoros-ra gyűlni -- ki a Cenci házából szállt világgá -- nem kevésbé természeti törvény a vándormadarak menetrendjénél." /H 479./. Itt alkalmunk van megannyi megfigyelést tenni a szokásokról, az étrend részleteiről: "... a pá-

rolgó nehéz tál leves a himzett futón állt, s a ház aszszonyainak helyét szokás szerint csak üresen maradt székek jelölték." /H 495./, a leves után illik valamennyi bort fogyasztani /"Negyven csöpp a leves után" - ahogy Jozsó megjegyzi/, majd pulykacomb következik, végül a sütemény: mákos és diós patkó.

S itt már a szokásoknál tartunk, az életforma összetevőinél, megannyi apró adalék a közösségi élet kereteiről, az illendőség szabályairól, a patriarkális nemesi szokások lassan elmuló formáiról, a nemesi származású középosztály életének mindennapjairól a múlt század legvégén és a huszadik század legelején. A nemesi hagyományok a különböző falusi udvarházak öröksége, ahol ünnep volt, ha vendég érkezett, a szomszédság, a család összejövetelei alkalmat jelentettek véleménycserére, politizálásra éppugy mint szórakozásra, a fiatal nemzedék bevezetésére a társaságba, ismerkedésre, udvarlásra. Ez az életforma a birtokos nemességből kicsuszott Niehcic és Rác-Sátorfy család életében már csak nyomaiban van meg. Bogumil Niehcic intézőként nem egyenrangú partnere a földbirtokoknak, így közege inkább a honorációraké, falusi értelmiségieké: "... Niehcicék ellátogattak néha Ladáékhoz, vagy más boreki ismerőseikhez: a törvényszéki titkárhoz, a postamesterhez, a paphoz, meg néhány környékbeli bérlőhöz." /ÉN I. 54./. Kaliniecben pedig Barbara ifjkorában bátyja és nővére rendez összejöveteleket főiskolás, gyakorlati pályára készülő társasága: "s délutánonként, esténként össze-

gyültek Daniel kollégái, Teresa barátnői tea mellett; felolvasásokat rendeztek, énekeltek és táncoltak." /ÉN I.13./. Az "Éjjelek és nappalok" negyedik kötetének /Szembe-szél/ második részében /II.549-562./ egy századeleji nemesi vendégségről olvashatunk beszámolót. Egy rokonukhoz hivatalosan Niechoicék, abban a közegben lehetnek itt, amelybe származásuk szerint tartoznak. Először megtörténik a bemutatás: "... a ház urnője nyomban pártfogásába vette őt is /Barbarát/; odakisérte az éltes nénikék, a fekete ruhájukon antik broust viselő, kimérten udvarias hölgyek közé." A vacsorát az ebédlőben fogyasztják el, közben főként az ösökről beszélgettek, a családfáról, "a beavatottak intim nyelven". Utána ismét a szalonba vonul át a társaság, zene következik a zongorán, a fiatal nemzedéknek később one step és tangó szól a gramafonon.

A magyar regényben a közösségi szórakozás -- borvidékről lévén szó -- megszokott formája a pincester: "A szőlőt azonban bizonyos regényesség üvezte: Gádoros egyetlen romantikája." /H 671./. Társasági összejövetelek Sátordyéknál szűkebb körben, ahol kártya és beszélgetés volt a fő attrakció. A kisvárosi kasszinó, ahol az uri társaság mulatott: "... és Sótnak megvoltak a maga hősei. Gida báró a Pénzdobálás hőse volt ... Gózsy Pepi a duhajság hőse. De uri duhajságé. /.../ Egy-egy muri három napig tartott." /H 81./. Cigánymuzsika és bor voltak a mulatság fő kellékei.

De találkozunk mindkét regényben a polgárosuló élet-

mód közösségi helyszíneivel is, az említett kalinieci cukrászdával, ahol Janusz egy pohár borra hívja meg Agnieszkát /ÉN II.184./, a pesti kávéházzal /"A Siena-kávéház meghomályozott tükreivel, kényelmes, kopott feketebőr karosszékeivel, s nagy kerek márványsztalaiival..." - H 447./, az éjjeli mulatóval.

A patriarkális régi világból is maradtak még meg szokások regényeink jelenében. Amikor Serbinówban az uradalomban szolgáló gazda fia megnősül, jövendőbelijével megjelenik Bogumilnál: "Templomba indulás előtt a fiatal pár fölment a kastélyba, ahogy a szokás kívánta, tiszteletét tenni és áldást kérni." /ÉN II.98./. Cenci néni a múlt században országos hírvé kalendáriumot kap karácsonyi ajándékba: "... a Komáromi Kalendárium: amiben a legjobb időjós-lások voltak; a Cenci karácsonyi ajándéka, amit direkt hozattak minden évben Komáromból." /H 489./. Érdekes adalék a lengyel és magyar társadalmi érintkezés történetéhez a tegeződés jelentősége és jelentőségének változása a két regényben. Barbara eleinte nem tudja, hogyan szólítsa meg férjét: "Meg kell egy kicsit szomorítanom valakit. - mondja Bogumilnak. Még mindig nem merte tegezni, de nem tudta, nem akarta már 'Ünnek' szólítani." /ÉN I.35./. ¹²⁰ Magyarországon az ün mesterkéltnak számított, nem terjedt el sem a nemesi középosztály, sem a parasztság körében. A sóti szerkesztőségben gondolja Imrus: "A fogadtatás hizelgett neki és zavarba hozta; s még az ünözés is, amit valahogyan a Schapringer zsidó voltával hozott összefüggésbe, mert

azelőtt csak könyvekből ismerte az 'ün'-t." /H 358./. Később pedig az egyetemen, polgári származású barátjával kölcsönös magázódást fogadnak. "- Különbs, -- mondta Imrus --, a földijeimmel, a sóti és gádorosi fiukkal, akikhez semmi szellemi kapocs nem fűs, gyerekkorom óta tegeződöm - és mi magázzuk egymást! - A gentryk mind tegeződnek, - felelt megvetőleg Rosenberg, s tovább magázták egymást, ami a külszin megvetését jelentette." /H 433./. A századfordulás magyar világ érintkezési szabályait merev formák jellemezték, a hierarchia érvényesült a megszólításokban is, a normától való eltérés föltűnt: "/Ersei, mint ügyvédné, tekintetes volt, akár maga Döme: noha zsidóasszonyok módjára nagyságosnak tituláltatta magát." /H 532./.

A vidéki uri középosztály ábrázolásának gazdag előzményei vannak mindkét irodalomban, a XIX. század lengyel és magyar regényeinek társadalmi tere elsősorban a közép-nemességé. Ez a nemesi réteg volt a két társadalomban a nemzeti függetlenségi törekvések letéteményese, de részt vállaltak a korszerűbb társadalom kialakításának törekvéséből is, ami természetesen számos súlyos ellentmondást hordozott magában. Barbara asszony nagyapjáról olvassuk például a regény bevezető családi krónikájában: "... szabadkőműves volt, demokrata, s a napóleoni hadsereg hajdani őrnagya, a francia forradalom eszméinek lelkes híve, de ez nem gátolta abban, hogy vakon ragaszkodjék a hagyományokhoz, a címerhez és a családfához." /ÉN I.10./. Meny-

nyi hasonlóságot találunk vonásaiban az 1848-as szabadságharcban résztvevő, liberális elveket valló Döme báccsival! A társadalmi különbségeket érzékelte az a nemzedék is, mely családtörténeteinkben a második, tehát: Miska, Barbara és Bogumil. "Barbara nem tulajdonított származásának semmi fontosságot, bár talán rosszul esett volna neki, ha valaki kétségbevonja." - olvassuk a lengyel regényben az elbeszélő finom észrevételét /ÉN I.681./. A vidéki magyar uri középosztály, a sőtí kaszinó társasága egyértelműen fűnn kívánta tartani kaszt szerű elkülönülését: "A többi asztalok nem is számítottak. Zsidók, átutazó vigécek ültek ott, akiknél az urak kötelességüknek tartották olyan módon keresztülnézni, mintha a világon se lettek volna: nem megvetésből, hanem mert uriember nem vesz észre idegent." /H 71./. Az alsóbb rétegektől való idegenség jellemzi a lengyel regény egyik legnemesebb gondolkodású szereplőjét is: "Barbara is kínosan érezte magát, mikor be kellett Maria kisasszonynak vallania, hogy ő maga személyesen szinte soha nem fordult meg cselédházakban, sem Stry Serbinówban /a szomszédos falu - K.Gy.Cs./" /ÉN I.576./.

Igen tanulságos nemesi és polgári értékek viszonyának bemutatása a két regényben. A hagyományos nemesi fel fogás a kereskedelmet, a pénzt megveti, nem tartja magához méltónak. Ahogy a "Halálfiak"-ban megjegyzi báró Wintersberg Gida: "Ur nem nézi a pénzt!" /H 84./. Vagy amint Daniel Ostrzeński kioktatja fiát: "S neked már megint a pénzen jár az eszed. Venni és eladni, az a legnagyobb disznó-

ság a világon." /ÉN II.148./. Ugyanakkor a lengyel viszonyok, mindenekelőtt pedig az 1863-as felkelés leverése miatt a földet elvesztett nemesek kénytelenek polgári foglalkozást választani, városba költözni, Daniel Ostrzeński felesége például boltot nyitott Kaliniecben. A lengyel társadalomban, eltérően a magyartól, más kép alakul ki a polgárosodó nemesről. Lássuk egymással szemben a kétféle beállítottságot. Az egyikre Gószay Pepi a jellemző példa, aki megveti az értelmiségi pályákat: "Mit inzellér, doktor? Jön a kliens vagy a páciens, vagy mit tudom, mi a szösz, s a doktor ur ugorhat, mint az utolsó mesterember... Köszönöm én az ilyen uraságot. Ha dolgozol, eszel; ha nem dolgozol, nem eszel; hát ur ez?" /H 367./. Holszanski közjegyzőné viszont a következő érvekkel magyarázza Barbarának a városba költözködés, a polgári életforma távlatait: "Azok számára, akik falusi birtokaikat elveszítették, csak egy út van: a városba. Mi, a hagyományainkkal, a mi örökölt képességeinkkel csak itt maradhatunk megfelelő színvonalon, mert csak itt jelentenek valamit a szellemi javak, érted? /.../ Itt viszont az első sorban állunk, új eszméket szolgálunk, a tudományt, a haladást. /.../ ... a haladást, s ami a legfontosabb, gyermekek: csak itt vihetjük megint valamire. Az iparban, a kereskedelemben, mindenütt rengeteg a betöltésre váró állás, kedvesem, csak egy kis energiára van szükség, s mindenütt lehet vagyont gyűjteni. Mi lehetünk itt minden, mert ezek a polgárok, kivéve a zsidókat, rettenetesen elmaradottak, minden merész, előrevivő lépéstől félnek." /ÉN

I.87./.. A magyar regényben nem egy alkalommal a polgárosodástól, a kapitalizmustól való aggodalom hangja szólal meg. Még a kiegyensúlyozott Miskában is van valami bizonytalanság, nem egyértelműen derűsen szemléli a jövőt, a változásokat. "Oh, ha itt élhetne /gondolja a szülőföldi tájat nézve/ boldog nyugalomban, ahol apái! De tudta már, hogy ő el fog vetődni: minden útja idegenbe vezet. /.../ S mint egy fenyegető hernyót, látta az új vicinálíst átmászni a sikon." /H 9./.

A nemesi világ gyökerei falun vannak, az életforma jellegzetesen vidéki. Az agrárius szemlélet, a föld értéke, a mezői munkák fontos értékeket képviselnek mindkét regényben. A legkifejezettebben talán Cenci és Bogumil alakjában. Az "Éjjelek és nappalok"-ban terjedelmileg is számottevő részletek tartalmazzák mezőgazdasági munkák leírását. Ezeknek a munkáknak Cenci néni és Bogumil nem csak pusztán irányítója, hanem bizonyos fokig személyesen is részt vesznek benne, az aratásnál Bogumil is adogatja a kévét, Cenci néni naponta jár föl a szőlőbe. A föld alapvető érték volt számukra, szoros lelki kapcsolatot éreztek hozzá, több volt, mint tulajdon. "El ne adjatok semmit, ha meghalok! - rendelkezett Cenci." /H 232./, Bogumil még a halálos ágyán, félig önkivületben is osztaná az utasításokat a béreseknek. A vidéki életformával a lengyel és a magyar kultúrában kapcsolatban van a modern nemzeti azonosságtudat számos mozzanata is. A múlt században kialakuló nemzeti szimbólumrendszerben a vidéki-falusi-népi származású elemek fontos sze-

repet kapnak. Regényeink világa érdekes tükre ennek a mentalitásnak, a vidéki, agrárhagyományu konzervatív életfelfogásnak. Természetesen pozitív értékeket is tartalmaz ez a mentalitás, egyoldalú minősítésének ellentmond mind a magyar, mind a lengyel regény. A jelenség azonban korántsem kapott eddig kellő figyelmet a művelődéstörténet kutatói részéről. A kérdés messze vezet, részletesebb tárgyalására nincs módunk, csupán Bohdan Cywiński lengyel történész megállapítását idézzük róla: "A parasztságnak mintegy kiegészítője volt a nemesség ezekben a társadalmakban. Könnyen megfigyelhető, hogy ezt a két -- egyébként egymással szemben álló -- világot az agrárius szemlélet milyen sok szála kapcsolja össze. Hagománytisztelet, stabilitás, helyi kötődés, a sajátosság erős igénye és a helyi-szomszédsági kapcsolat jelentősége a nemességnek is csökkentik az expanzióra való hajlamát. A paraszti világhoz hasonlóan a föld itt is gazdaságfölötti érték, a szokások konzervativizmusa itt is kettős következménnyel jár, egyrészt a társadalmi morált védi, másrészt gátolja a gyakorlati vállalkozókedvet. /.../ Bizalmatlanság a központosított uralkodói hatalommal és a bürokráciával szemben, a nemesi szabadságjogok védelme és a helyi autonómia mélyen gyökereztek az agrárius mentalitás hagyományában."¹²¹ Jól illusztrálja mind ezt Dąbrowska regényéből annak a Barbarának a töprengése, aki pedig évtizedeken keresztül vágyott vissza Kalinieche, a városi környezetbe: "Talán szomorú, hogy így van, de egyelőre Lengyelországban nincs más kultúra,

csak ez a falusi, nemesi. S utóvégre mindaz, ami szép és jó minőségű, azért gyönyörködteti a szemet, mert valamilyen eszményi, magasztosabb szépséget lát benne az ember. Hogy elvész a lélek ilyen környezetben? Nem, nem, inkább itt virágzik igazán." /ÉN II.552./.

A vidék persze a regények hősei előtt igen sokféle, egymásnak ellentmondó értéket hordozva jelenik meg. Mint a szülőföldi táj, s Babits regényében nemcsak Miska szemében, hanem Imrusnak is, aki érettségije után a ragaszkodás és elvágódás kettős érzésével vette szemügyre: "Amint fölért a keresztig, melyet Cenci halottainak emlékére állított földje határán, visszafordult a városka felé, mely üdén és egyszerűen emelte két tornyát, a keresztet és a csillagosat, mint két virágot emelne a bokor. Imrus szeme föl szabadultan siklott a kékes távolba, ahol a Duna alig sejtető szalagja szürkéllett, s amerre Budapest volt és a nagyvilág." /H 409./.

Az életformának megcsillannak időnként az idilli színei, mint a "Halálfiai"-ban a szüretkor és a barackfőzés jelenetében. Ezekben a rajzokban határozottan érződik a magyar prózai hagyomány számos vonása, a tárgyias részletesség, állóképre emlékeztető jelenetek. A falusi környezet az "Éjjelek és nappalok"-ban Barbara első tapasztalatain keresztül ugyanakkor kissé ijesztő, furcsa; ismeretlenek a hangok: "Falun senki sem veszi tudomásul a saját hangját, sem azt, hogy milyen sajt csapnak a tárgyak. Ugy csapkodják az ajtókat, hogy hull tőle a vakolat, úgy csukják be az ablakokat, mintha szilánkokra akar-

nák törni, úgy beszélnek, mintha mindenki süket lenne."

/ÉN I.44./.

Gazdagon jellemesték írónk regényeik kisvárosait, Gádorosot, Sótot, illetőleg Kaliniecet is. Megtestesítik a városi életformát, a nem-falusit. Például Barbara vágyakozásaiban: "Nem az iskolai képzettség a fontos, hanem a város! A város, ahol gomolyog az élet, ahol nem marad el az ember, nem tokosodik be, hanem előbbre halad. Óh, ha Kaliniecbe költözhetnének!" /ÉN I.79./.

Áttekinthető világ, emberi kapcsolatai személyre szólóak, valamennyire biztosítja a polgári élet lehetőségeit, de méretei otthonosak. Barbara sógora, Lucjan viszont visszahuzónak, vidékiesnek érzi ezt a környezetet: "Torkig vagyok ezzel a tepedt életmóddal, ezzel az irodával, a klubbal, a kártyázással, a Peszkénél folytatott ivászatokkal és az apró-cseprő üzletekkel. /.../ Reális, nagyszabású vállalkozásokra van szükségem." /ÉN I.194./; máshol meg azt állapítja meg: "Kaliniec olyan, mint egy zárt, álmotag tó..." /ÉN I.197./.

Gádoros és Sót hasonló tulajdonságokkal bírnak Babits regényében. Vidékies, kis városokról van szó itt is: "A Törvényszéki Palota volt az egyetlen kétemeletes épület Sóton..." /H 194./.

A "Halálfiai" hősei inkább elvagyódnak innen, különösen Imrus; de az elbeszélő megjegyzései is bírálják ezt a környezetet. Imre így medítál például: "Milyen szűk, milyen kicsi, milyen nyomorult szellemi légkör volt ez az egész itt Gádoroson!" /H 491./, a narrátor egyik kommentárja pedig így hangzik: "Dehát Gá-

dorosan nem esnek tragédiák; vagy legalább nem oldanak meg semmit." /H 668./ . A nagyváros-kisváros szembenállás inkább Babits regényében játszik fontos szerepet. Budapest, a rohamosan növekedő metropolisz vonzó és taszító egyszerre. Kovács Laci, a tragikus sorsnak elébe néző költő vágyait így eleveníti meg az író: "Laci egyszerre Budapestre gondolt, a nagyszerű és bűnös városra, amelyet nem ismert... a nagyvilági, fényes éjszakákra, kivilágított vonatokra, színpadokra, nőkre, egy orfeum-előadásra, amit egyszer útutazó 'művészekből' látott ... keblekre, combokra ..." /H 88./ . Imrus számára a főváros meghódítandó, vonzó és félelmetes. "... de egyébként magasan, mint egy torony állt a város fölött, amelybe úgy jött, mint egy Ismeretlen Hódító, s amelynek pompás palotái és sötét nyomora neki egyformán csak látvány és tanulság." /H 426./ . Eleinte ebben a közegben idegenül érzi magát: "Igy maradt Nelli fia egyedül és kielégítetlen, vibráló szemmel, mint elepedt vándor egy gunyos délibáb tavának közepén..." /H 421./ . Jellemző módon a "Halálfiak"-ban két alkalommal is olyan jelzős szerkezet -- "keleti Párizs", "balkáni Párizs" -- vonatkozik a magyar fővárosra, amely sűrítve mutatja el- lentmondásait.

A nevelés intézményei és helyszínei, a nevelés tartalmi, a műveltségismény bemutatása jelentős terjedelmet kap mind a két regényben. Imruskát Döme bácsi a szabadságharcról tanítja: "Később, amint nagyobb lett Imruska, megtudta azt is, hogy Döme bácsi szabadsághős, ezek az ellensé-

gek az osztrákok, és hogy minden bajnak a legfőbb oka az, hogy Magyarország csak színleg független állam, valójában leigázott tartomány!" /H 30./. A Niechcie-gyerekek azt a mondókát tanulják: "Orosz, porosz, horád el magad, jön a lengyel, lesz haddelhadd!" /ÉN I.244./, a halotti tor vendégei előtt szavalják a -- máig népszerű -- rigmust: "Lengyel vagyok, lengyel haza gyermeke, / Nemzetemnek fehér sas a cimere." /ÉN I.234./. A magatartásminták hasonlóságát, úgy hisszük, nem kell bővebben magyarázni. A vidéki lengyel középosztálynak Sienkiewicz a népszerű írója /ÉN I.84./, a magyarnak Jókai /H 12./. A két regényben jól megismerhetjük a nyolcvanas, kilencvenes évek olvasmányait, hogy miért lelkesedtek a fiatalok, mi volt az egyes nemzedékek szellemi poggyásza. Az iskolák tekintetében azonban lényeges a különbség, mivel Lengyelországban nagyobb szerepet játszottak a magánintézetek /ilyenbe jár Agnieszka Kaliniecben, majd Varsóban/, az állami gimnáziumok tudniillik mind orosz nyelven oktattak. Amikor Agnieszka továbbtanulási lehetőségeit latolgatják, így fakad ki édesanyja: "- Az állami gimnáziumba? - ámult el Barbara, mint-ha nem hinne a saját fülének. - A muszkák kezére adjuk a gyerekünket? Még hozzá egy lányt, akinek nincs szüksége sem katonai kedvezményre, se más protekcióra." /ÉN I.365./. A lengyel diákok titkos hazafias köröket szerveznek: "Az öszszegyült kislányok Lengyelország történelmét tanulták egy népszerű slány tankönyvből..." /ÉN II.8./.

Az ábrázolt történelem a kapitalizmus kora, mégpedig

egy sajátos közép-európai változatáé. A lengyel és a magyar regényben eltérő módon viszonyulnak ezekhez a változásokhoz a birtokos nemeselek köréből kiesett, kiesőben lévő rétegek. Magyarországon mintha az új kor, a változások iránti felelősséget az Államnak engedték volna át: "S Tisza Kálmán éréja volt ez, amikor a Hivatal, mint egy vassdélifáb, kelt föl a magyar szemek előtt." /H 5./ . Az állam adott hivatalt, üzletet, garantálta a fejlődést, "Elértük a Rendet, mely öröknek látszott..." /H 179./ -- állapítja meg az elbeszélő. A regényben ezt a pozitivisták eszményét -- melyet elsősorban Miska képvisel -- kétfelől is támadják, Döme bácsi, aki a nemzeti függetlenség érveit ismételve, valamint Hintáss, aki az állam mindenhatóságát rabságnak mondja, s változásokot sürget: "Magyarország egy posvány, Kárpátoktól az Adriáig! Társadalmi átalakulásra van szükségünk!" /H 130./ . A lengyel regény hősei maguk csinálnak kapitalizmust, az orosz cári birodalom végvidékén, a gyarmatosító idegen hatalom ellenében. Lucjan Kociej irja egy levélben sógornőjének, Barbarának: "Az ország gazdasági fejlődése? Hogyne, én is azt reméltem. De lehet-e valamilyen racionális fejlődésről szó a mi politikai helyzetünkben? Ilyen helyzetben, amikor lép-ten-nyomon a felsőbb hatóságok ostobaságába vagy rosszakarátába ütközöl, mintha fejjel mennél a falnak? Csak a pénzcsinálás marad hátra. Igen, ebből a szempontból elég nagy szabadságunk van." /ÉN I.391./ . Az "Éjjelek és nappalok" polgári pályákon szerencsét próbáló hősei úgy fogják fel, hogy anyagi gyarapodásuk valamiképpen hasájuk föl szabadulását

szolgálja. Michalina Ostrzenska meditációjából idézünk: "... a város nem gazdag, a lengyelek közt lámpással kell olyanokat keresni, akiknek van szabad tőkéjük és bele tudnák fektetni. Azonkívül a mieink szeretik, ha más megy helyettük az első tűzbe, s csak ha a zsidónak sikerül, akkor kiabálnak, hogy vérszopók, meg ehhez hasonlókat. Márpedig itt épp az a fontos, hogy lengyel tőkével kezdjék, az minden tekintetben másképpen fest. Rögtön nemcsak üzlet, hanem hazafias cselekedet is." /ÉN I.403./. A regény szereplői a pozitivista eszméknek megfelelően üzleteket indítanak, jótékonyági akciókat szerveznek, agymenhelyet, könyvtárat stb.

Igazi nagy társadalmi mozgalmat nem mutat be Babits regénye, 1905 forradalmi eseményei a lengyel területeken viszonylag jelentős terjedelmet kapnak az "Éjjelek és nappalok"-ban, az iskolasztrájtól kezdve a cselédség mozgalmaig és a lengyel munkások fellépéséig. Lengyelországban érezhetően az erjedés ideje az 1914 előtti időszak, társadalmi és nemzeti forradalom szelei fujnak. Dąbrowska regényében megjelennek a lengyel nemzeti mozgalom dilemmái, az emigrációtól a társadalom különböző rétegeiig. Magyarországon mindenekelőtt Imre "érzelmi iskoláit" nyomonkövetve ismerjük meg az új eszméket, a társadalom alapvető problémáit -- tehát mintegy áttételesen. A szocialista eszmék mindkét regény világában fontos szerepet játszanak. "Imrus természetesen találta, hogy minden igaz és művelt ember szocialista." /H 432./ -- olvassuk a "Halálfiat"-ban. De itt inkább eszmék vállalásáról van szó, nem a konkrét társadalmi harc-

ról, mint a lengyel regényben. Ott Marcin, Agnieszka férje a külföldi lengyel szocialista mozgalom egyik vezetője, s Angliában tudatosan készülnek -- beleértve a katonai kiképzést is -- a társadalmi és nemzeti harcra. A lengyel szocialista mozgalom kialakította -nem kevés küzdelem után -- a két törekvés következetes egyesítését. Amikor Marcin agitátorként érkezik Kaliniecbe, a gyűlésre való felkészülés közben fogalmazza meg: "Az értelmiség előtt nem kell a hazafias vonatkozásokat hangsúlyozni. Van benne ebből elég. Inkább a társadalmi kérdés fenyegető voltát kell hirdetni. Viszont a fűrészmalomban meg a téglagyárban a nemzeti öntudatot kell felébreszteni. Csak a dolgozó tömegek lehetnek a felkelések ideológiájának örökösei." /ÉN II.127./. A "Halálfiat" -ban mintha Magyarország vakul és tehetetlenül haladna az apokalipszis felé, nemzeti és társadalmi kérdések mintha nem lennének egymással kapcsolatban.

A két regényben igen fontos része az ábrázolt világnak a haza sorsa, a nemzeti dilemma. Magyarországnak egyértelműbbek a földrajzi határai: "A nagy falon, az ügyvédi iroda ajtaja mellett, óriási mappa van kiakasztva, amelynek különös kereksgű színes foltja már korán a gyermek agyába festődött: a foghíjyszerű csorbával fenn a közepén, és a terpedt halfarokkal lenn balról." /H 29./, nem egyértelmű viszont a szereplők tudatában az Ausztriához fűződő viszony. Lengyelország államjogilag-politikailag nem létezett a regény jelenében, eszméjét viszont átadják a fiatal nemzedéknek, célként létezik, 1914-ben Pilsudski szocialista mozgal-

ma keretében már katonaságot is szerveznek számára. A magyar-osztrák ellentét Babits regényében elsősorban Döme bácsi fejtegetéseiben jelenik meg, néha a függetlenségi párt délibábos frázisainak köntösében. Az orosz-lengyel ellentét meghatározó Barbara ifjúkorára, az egész kalinieci közegére; találkozzunk Dąbrowska regényében a lengyelek orosz komplexusával is, például a gimnazista Agnieszka így töpreng: "Valami dacos, beteges kíváncsiság húzta őt az orosz irodalom alkotásaihoz, melyeket a gimnázium könyvtárából vett ki. S -- szinte még gyötrelmének növelésére -- valami ellenállhatatlan varázs szivárgott feléje ezekből a könyvekből, úgy élt benne, mint akit megbűvöltek." -- mintha a regényhősök kérdeznék tőle: "Miért gyűlölsz bennünket?" -- mire így kérdez vissza: "És ti miért nyomtok el bennünket?" /ÉN I.741./.

Érdekes párhuzama a két regénynek a felemás közép-európai polgárosodásban a zsidóság szerepének érzékeltetése. A toleráns lengyel és magyar hagyomány mellett megjelennek az asszimiláció dilemmái is. Sem Babits, sem Dąbrowska nem kerülte meg a kényes kérdéseket, a kulturális hagyomány különbségeit. A "Halálfiak"-ban a nemesi és polgári zsidó közeg találkozása Döme bácsi és Schapringerék kapcsolatában, az uri középosztály előítéletes sztereotípiáiban jelenik meg, továbbá nem utolsósorban Imrus és Rosenberg barátságában. A "Halálfiak" elbeszélője így mutatja be Imrus ujdonsült barátját: "Rosenberg azonban nem is volt akárki: valóban eszes és derék fiú volt, tele fajának nyugtalan idealizmusával, e-

rős ösztönrel a kultúra iránt, s azzal a gondolkozásbeli szabadsággal, melyet keresztény ember nálunk ritkán ér el." /H 433./. Nem tanulság nélkül való, hogy akadtak, akik Babitsot antiszemitának, illetőleg filozsemitának tartották a "Halálfiak" alapján. Pedig Imrus és Rosenberg barátságának üzenete félre nem érthető: "S a két ősi, keleti fajta ivadéka, a zsidó és a magyar, lelkesedve e csillogó szemekkel fogott kezét, a jövő és a kultúra nevében." /H 433./. A lengyellé váló zsidók kinjait tanulságosan festi regényében Dabrowska. A Lausanne-ban tanuló Michał Nussenről olvashatjuk: "Nem bírta az üzleti környezetet, melyből származott, s szemmel láthatólag szenvedett a zsidósága miatt. Agnieszka ezt onnan vette észre, hogy sajátos, becsmérlő humorral kezelte ezt a kérdést: túlzott bohóckodással hangsúlyozta zsidó tulajdonságait, szellemieket és testieket egyaránt, s inkább maga gúnyolta ki azt, amiről nem akarta mások gúnyos megjegyzéseit hallani." /ÉN II.216./.

Kaliniec környékén nem voltak nemzetiségek, így ez a probléma csak Babits regényében jelenik meg. Érezhetően Magyarország 1920-as tragédiájának perspektívájából. Ne feledjük, hogy az író ennek az évnek a júliusában kezdett a "Halálfiak" problematikájával foglalkozni, alig egy hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után. Elsősorban a magyar középosztály értetlensége derül ki a regényből. Sem az idősebb, sem a fiatalabb nemzedékek nem látták ezt a súlyos problémahalmast. "De Döme és Miska /politikai vitáik közben/ nem gondoltak a nemzetiségekre: azok barbár, s politikailag iskolá-

zatlan fajták, nem méltók az arany bulla nemzetéhez. Alapjában helyes volt keményen bánni velük; kis ügyeik csak zavarták a magyar igasság nagy küzdelmeit." /H 297./. Imrusról állapítja meg az elbeszélő: "Az ifju européer azonban nem volt hajlandó komolyan venni a Balkánt és a nemzetiségeket. Barbár, műveletlen tömeg ez, amely kulturánk előtt ugysem állhatna meg." /H 503./. A kérdés súlyát asután Erdővárrott kell látnia a fiatal tanárnak, Imre számára a nemzeti konkurenciának a kultura területén kell megtörténnie, nemzetfogalma elsősorban a minőség elvén alapul. Az író bemutatja az Epilógustan a nemzetiségi konfliktust a maga teljes éleségében, a kormánypárti képviselőjelölt látogatása után Bethlenben a csendőrök a román tömeg közé lőnek. Nem ad felmentést az államhatalomnak, a történelmi katasztrófa bekövetkezésének okai között pontosan látja a magyar vezetőrétegek felelőtlenségét, tudatlanságát a nemzetiségi kérdésről.

A regénybeli lengyel és magyar társadalmi-történeti panoráma joggal keltheti föl az utódok érdeklődését, a Dabrowska és Babits által az "Éjjelek és nappalok"-ban, illetőleg a "Halálfiak"-ban megélt történelem egy-egy lehetséges variánsa ama "valódinak", érvényes "olvasatok", amelyet érdemes figyelembe venni a mult rekonstruálása során.